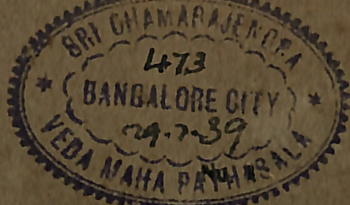
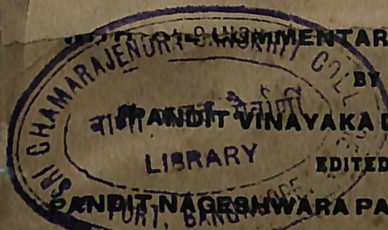

A SMRITI

MMENTARY VIDVANMANOHARA

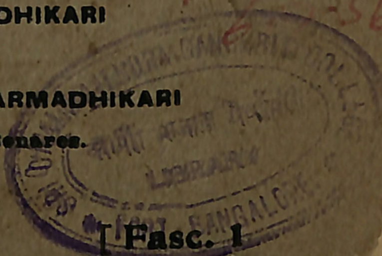
BY

PANDIT VINAYAKA DHARMADHIKARI

EDITED BY

PANDIT NAGESHWARA PANTA DHARMADHIKARI

Professor, Sanskrit College, Benares.

Book No. 1] Pages 1 to 128 [Fasc. 1

पराशर स्मृतिः ।

पंडितवर श्री विनायकधर्माधिकारीकृतविद्वन्मनोहराख्यव्याख्यासहिता, राजकीयसंस्कृतपाठशालाध्यापकेन पंडित नागेश्वर पन्त धर्माधिकारिणा संशोधिता च ।

BENARES:
PRINTED AND PUBLISHED BY ALOPI PRASAD FOR
E. J. LAZARUS & Co., AT THE MEDICAL HALL PRESS,
BENARES CANT.

1913.

॥ श्रीः ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

पराशरस्मृतिः ।

विद्वन्मनोहराख्यव्याख्यासहिता ।

श्रीवत्साङ्कितवक्षसः प्रणयिनो नित्यार्चने संविधा-
माधातुं निहितं गिरीन्द्रसुतयोत्सङ्गे स्वयं धूर्जटेः ।
चूडाचुम्बिकलङ्कपङ्किलकलं चन्द्रं मृणालभ्रमा-
दादातुं करमुत्क्षिपन्तमसकृद्धुण्ढिं चिरं भावये ॥ १ ॥

यं साक्षात्कर्तुमाद्यं पुरुषमविकृतिं योगिनः शुद्धचित्ता
मैत्र्याद्यैः क्लेशकर्मोद्भवविविधविपाकाशयैरप्रमृष्टाम् ।
भेदख्यातिं प्रपद्य प्रकृतिपुरुषयोराश्रयन्ते सबीजं
योगं तं श्रीसहायं हरिमनिशमहं सच्चिदानन्दमीडे ॥ २ ॥

धर्माधिकारिकुलकैरवकाननेन्दु-
श्रीरामपण्डितसुतेन विनायकेन ।
व्याख्यायते कलियुगोचितवर्णधर्म-
शास्त्रं पराशरमुखोद्गतमल्पशब्दैः ॥ ३ ॥

तरतः सततं विनैव पोतं स्मृतिसिन्धौ दृढतर्कनक्रबन्धौ ।
सकृत्कण्डुजनेरिवावलम्बो मम भूयादभयाय केशवोऽयम् ॥ ४ ॥

माधवाचार्यनिर्दिष्टरथमार्गानुसारिणः ।
स्खलने ऽपि न मे दोषः परप्रत्ययगामिनः ॥ ५ ॥

इह खलु कलिकवलितानुभावान्वर्णाश्रमाननुग्रहानैः परम
कारुणिकैर्महामुनिभिर्वेदाभ्यासपुरस्सरैस्तत्त्वजिज्ञासया पृष्टान् कलिकाला

नुष्ठेयान् वर्णाश्रमधर्मान् पराशरमुनिमुखादाकर्ण्य कश्चिद्द्विपश्चिद्द्रूपि- रनवद्यैः पद्यैरष्टानषट्शतैर्द्वादशाध्यायान् परिकल्प्य काण्डत्रयेण तान्नि- बबन्ध ।

तत्राद्यपद्येन ग्रन्थावतारबीजमाह ।

अथातो हिमशैलाग्रे देवदारुवनाश्रये ।
व्यासमेकाग्रमासीनमपृच्छन्नृषयः पुरा ॥ १ ॥

उपनीय शौचाचारांश्च शिक्षयेदित्यनेनोपनयनानन्तरं शौचाचारा- णां यतो विज्ञेयत्वमुपदिश्यते अतो हेतोरथोपनयनानन्तरं हिमशैलाग्रे हिमाचलशिखरे देवदारूणां वनाश्रयत्वेन विविक्ते मनोऽनुकूले च विक्षेप- कारणाभावेन तत्त्वप्रतिभासयोग्य इति यावत् । व्यासं पराशरात्मजं कृष्ण- द्वैपायनम्, एकाग्रं यमनियमाद्यष्टाङ्गाभ्यासपाटवादेकस्मिन्विषये वृत्तिप्र- वाहरूपेण प्रतिष्ठितचित्तं पञ्चधासु चित्तभूमिष्वतीन्द्रियवस्तुदर्शनयो- ग्यत्वदर्थभूमिस्थितचित्तमिति यावत् । आसीनमैकाग्र्यनिर्वाहाय "आसी- नस्य सम्भवादि"ति न्यायात् । ऋषयो ऽतीन्द्रियार्थदर्शनयोग्यास्तापसाः पुरा कलियुगादावपृच्छन् पप्रच्छुः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रश्नस्यैवात्रग- त्युपायत्वात् । विधिवत्प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवयेति शास्त्रेण प्रणिपा- तपूर्वकप्रश्नावगतस्य श्रेयस्करत्वाच्च ।

प्रश्नस्वरूपमाह ॥

मानुषाणां हितं धर्मं वर्तमाने कलौ युगे ।
शौचाचारं यथावच्च वद सत्यवतीसुत ॥ २ ॥

अर्वाचीनानां पश्वादीनामसामर्थ्यादुत्तमानां देवादीनां धर्मानुष्ठाने प्रयोजनाभावाच्च मनुष्यमात्राधिकारकत्वाच्छास्त्रस्येति मानुषाणामित्य- धिकारिनिर्देशः । साधारण्य तु वर्णाश्रमानुलोमजप्रतिलोमजानभिप्रेत्य । हितमभिमतफलसाधनं साक्षात्परम्परया वा ऐहिकामुष्मिकाभ्युदयनिःश्रेय- ससाधनमिति यावत् । धर्ममभ्युदयनिःश्रेयसे साधनीभूय धारयतीति

धर्मः, स्वलक्षणप्रमाणाभ्यां चोदनसूत्रव्यवस्थापितं शौचाचारं शौचं शुद्धिः प्रायश्चित्तादिराचारः स्नानाचमनादिस्तयोः समाहारस्तमाचारप्रायश्चित्ते इति यावत् । व्यवहारस्य न्यायमूलकत्वेन तस्य च सर्वयुगसाधारण्येनाग्रहणात् । वर्तमाने कलौ युगे स्मृत्यन्तरधर्मस्य सानुभावपुरुषानुष्ठेयत्वेन कलिकालीनाल्पसामर्थ्यपुरुषविषयत्वाभावात्तत्कालानुष्ठेयं यथावत्कलिकालानुष्ठेयधर्मप्रतिपादकश्रुत्यर्थस्मरणपूर्वकं चकारात्तत्कालाननुष्ठेयं च भो सत्यवतीसुत सत्यवदनशीलात्मज वद कथय । एतेन प्रेक्षावत्प्रवृत्तिप्रयोजकं विषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारिलक्षणमनुबन्धचतुष्टयमप्यभिहितम् ।

एवं पृष्टो व्यासः किं चकार ।

तच्छ्रुत्वा ऋषिवाक्यं तु सशिष्योऽग्न्यर्कसन्निभः ।
प्रत्युवाच महातेजाः श्रुतिस्मृतिविशारदः ॥ ३ ॥

तत्पूर्वोदितमृषीणां वाक्यं श्रुत्वा सशिष्यः सुमन्तुजैमिनिवैशम्पायनपैलसुतैश्चतुर्वेदपुराणसंहिताप्रवर्तकैः शिष्यैस्समेतोऽग्न्यर्कसन्निभो ज्वलनादित्यवन्निजतेजोभिः पूर्णोऽत एव महातेजा ब्रह्मवर्चस्वी श्रुतिस्मृतिविशारदो वेदशास्त्रनिपुणः तु अनन्तरं प्रत्युवाच प्रतिवचनमाह ।

न चाहं सर्वतत्त्वज्ञः कथं धर्मं वदाम्यहम् ।
अस्मत्पितैव प्रष्टव्य इति व्यासः सुतोऽवदत् ॥ ४ ॥

अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्य इतिवन्न चाहं सर्वतत्त्वज्ञ इति स्वस्य सर्वतत्त्वज्ञानाभावप्रतिपादनं पितृप्रशंसार्थम् । यद्वा पराशरस्यैव प्रातिकल्पं कलिधर्मप्रवचनाधिकारिपुरुषत्वं श्रुतिस्मृतिभ्यामवगत्य स्वस्यानुचितं कलिधर्मानुशासनं मन्वानो व्यासः सुतोऽहं धर्मं कथं वदाम्यस्मत्पितैव पराशरः प्रष्टव्य इत्यवदत् ।

एवं प्रत्युक्ता ऋषयः किं चक्रुः ।

ततस्ते ऋषयः सर्वे धर्मतत्त्वार्थकाङ्क्षिणः ।
ऋषिं व्यासं पुरस्कृत्य गता बदरिकाश्रमम् ॥ ५ ॥

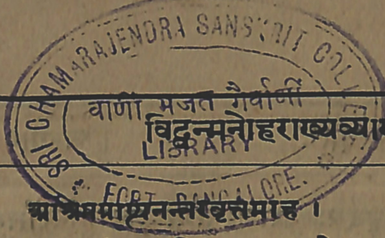
ततोऽनन्तरं ते प्रष्टार ऋषयः सर्वे मत्संनिहितव्यासनिराकरणे-नासंनिहितपराशरस्य पुनः प्रष्टव्यत्वेन चाध्यवसायादविच्युता इति यावत्। धर्मतत्त्वार्थकाङ्क्षिणः धर्मस्य कलिकालानुष्ठेयस्य तत्त्वमबाधितं रूपं तत्काङ्क्षिणो ऽर्थोऽभ्युदयसाधनं तेन श्येनाद्यभिचाराणामनर्थानां निरासः, तं काङ्क्षन्ति अत एव ऋषिमतीन्द्रियधर्मतत्त्वार्थप्रश्नाभियुक्तं व्यासं पुरस्कृत्य तन्मुखेनैव प्रष्टुकामाः पराशराश्रमं बदरिकाश्रमं गताः जग्मुः। तस्य कलिकल्मषनिर्मोकत्तमत्वेन पराशरनिवासत्वमुचितम्। तदुक्तं कूर्मपुराणे।

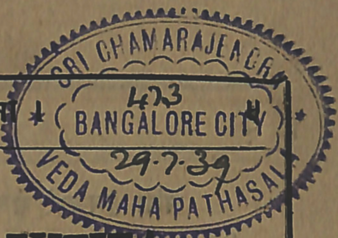
बदर्याश्रममासाद्य मुमुचे कलिकल्मषात्।
तत्र नारायणो देवो नरेणास्ते सनातन इति।

तमाश्रमं विशिनष्टि।

नानापुष्पलताकीर्णं फलवृक्षैरलङ्कृतम्।
नदीप्रस्रवणोपेतं पुण्यतीर्थोपशोभितम्॥ ६॥
मृगपक्षिनिनादैश्च देवतायतनावृतम्।
यक्षगन्धर्वसिद्धैश्च नृत्यगीतैरलङ्कृतम्॥ ७॥

एतैराश्रमविशेषणैः पराशरतपःसिद्धेरुत्कर्षो ऽभिहितः। तथा हि नानाविधपुष्पावनम्रलताकीर्णत्वेन देवार्चनलक्षणतपःसिद्धिः फलोपचितवृक्षोत्कर्षादाहारनियतेः ग्रीष्मकाले ऽप्यशुष्यन्नदीप्रस्रवणप्रवाहेण त्रिषवणस्नानपाननियतेः, उष्णतीर्थत्रिष्णुगङ्गादिपुण्यतीर्थशोभया च नानातीर्थाटनतपःसिद्धिः मृगपक्षिणामन्योन्यवैरत्यागेन विस्रब्धनिनादा-दहिंसानुष्ठानस्य। उक्तं च पातञ्जले तपःसिद्धिलिङ्गसूत्रेण "तत्संनिधौ-वैरत्याग" इति। देवतायतनावृतत्वेन निरन्तरस्वस्वाराध्यदेवताध्यानयो-गस्य नृत्यगीताद्यलङ्कृतत्वेन सुखहेतुतौर्यत्रिकपरिहारस्य ततश्च यद्यत्तपः पराशरेणात्र चीर्णं तत्फलं तत्रोपलभ्यतमिति तात्पर्यम्।

आश्रममाहात्म्यानन्तरवृत्तमाह ।

तस्मिन्नृषिसभामध्ये शक्तिपुत्रं पराशरम् ।
सुखासीनं महातेजोमुनिमुख्यगणावृतम् ॥ ८ ॥
कृताञ्जलिपुटो भूत्वा व्यासश्च ऋषिभिः सह ।
प्रदक्षिणाभिर्वादैश्च स्तुतिभिः समपूजयत् ॥ ९ ॥

तस्मिन्नाश्रमे ऋषीणां तापसानां सभा समूहस्तन्मध्ये । तेन तेषां वक्ष्यमाणकलिधर्मेषु संमतिर्दर्शिता । शक्तेर्वसिष्ठतनयस्य पुत्रं तेन विशिष्टजन्मना ऽप्यनुभावविशेषो दर्शितः । पराशरम्

पराकृताः शरा यस्माद्राक्षसानां वधार्थिनाम् ।
अतः पराशरो नाम ऋषिरुक्तो मनीषिभिः ॥

इत्यादिनिरुक्तनामानं सुखासीनमैकाग्र्यसाधनासनोपविष्टम् । महातेजा ब्रह्मवर्चस्वी । मुनिषु मुख्याः स्मृतिकर्तारो गोत्रकर्तारश्चात्र्यादयः तत्समुदायेनाप्यावृतं तेन स्मृतिकर्तॄणामप्यत्र सम्मतिर्ज्ञापिता । कृतमञ्जलिपुटं येनासौ व्यासः तैः प्रष्टृभिर्ऋषिभिः सह प्रदक्षिणाभिः स्मृत्युक्तैरभिवादैर्वैदिकलौकिकाभिस्स्तुतिभिर्गुणकीर्तनैश्चकारात्पादोपसंग्रहणादिभिस्सम्यक्कायवाङ्मनोभिरपूजयत् । अञ्जलिकरणं चोक्तमाश्वलायनेन

उत्तानं वामपाणिं वाङ्मुखं दक्षिणं तथा ।
पाण्योः पृष्ठं दृढं कुर्यादङ्गुलीभिः परस्परम् ॥
अङ्गुष्ठौ च दृढीकृत्य क्रियते या तथाऽञ्जलिः ।
सा ब्रह्मणा कृतत्वात्तु ब्रह्माञ्जलिरिति स्मृता ॥
वेदारम्भे विशेषेण समाधौ च विशिष्यते ।
ब्रह्मयज्ञे च कार्या स्यात्साविञ्योपग्रहणे तथेति ॥

एतेन गुरूपसत्तिप्रकारो दर्शितः ।

एवं पूजितः पराशरः किं चकार ।

ततः संतुष्टहृदयः पराशरमहामुनिः ।
आह सुस्वागतं ब्रूहीत्यासीनो मुनिपुङ्गवः ॥ १० ॥

ततो ऽनन्तरं सम्यक् तुष्टहृदयः पराशरनामा महामुनिरतिमननशीलो मुनिपुङ्गवस्सर्वमुनिमान्यस्तेन तपसा वयसा च वृद्धत्वादासीन एव नाभ्युत्थितस्तस्य "ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति। प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यत" इति स्मृत्या स्थविरविषयत्वात्, सुस्वागतं ब्रूहीत्याह।

एवमनुयुक्तो व्यासः प्रतिवचनपूर्वकं पृच्छतीत्याह।

कुशलं सम्यगित्युक्त्वा व्यासः पृच्छत्यतः परम्।

अतः परं पराशरस्य कुशलप्रश्नानन्तरं स्वकुशलं सम्यगभिधायानन्तरं विवक्षितमर्थं मुनिप्रश्नादवश्यजिज्ञासितव्यं व्यासः पृच्छति। प्रश्नप्रकारमाह।

यदि जानासि भक्तिं मे स्नेहाद्वा भक्तवत्सल ॥ ११ ॥
धर्मं कथय मे तात ह्यनुग्राह्यो ऽह्यहं तव।

यदि मे भक्तिमाराध्यत्वेन स्वज्ञानविषयां जानासि तदा भक्तवत्सलत्वेन यदि वा पुत्रस्नेहेनोभयथाप्यनुग्राह्यस्तवाहमिति हे तात धर्मं, वर्तमाने कलौ युग" इति मुनिप्रश्नबला"त्सर्वे नष्टाः कलौ युग"-इति प्रश्नशेषाच्च कलिकालानुष्ठेयं मे मह्यम् कथय पुनर्म्मेदितिवचनं स्वस्योपदेशार्हभावप्रयोजकधर्मवत्त्वज्ञापनाय यथोक्तं गन्धर्वविद्यायां छन्दोगैः "इदं तावज्ज्येष्ठपुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् प्रणाय्याय चान्तेवासिने नान्यस्मै कस्मै च नेति।

ननु मन्वादिधर्माः किं त्वया न श्रुता येन पुनर्धर्मप्रश्नः क्रियते इत्याशङ्क्य बुभुत्सितं धर्मं परिशेषयितुमाह।

श्रुता मे मानवा धर्मा वासिष्ठाः काश्यपास्तथा ॥ १२ ॥
गार्गीया गैतमीयाश्च तथैवौशनसाः स्मृताः।
अत्रेर्विष्णोश्च संवर्ताद्दक्षादङ्गिरसस्तथा ॥ १३ ॥
शातातपाच्च हारीताद्याज्ञवल्क्यात्तथैव च।
आपस्तम्बकृता धर्माः शंखस्य लिखितस्य च ॥ १४ ॥

धर्मराजकृताश्चैव बृहस्पतिकृताश्च ये ।
कात्यायनकृताश्चैव तथा प्राचेतसान्मुनेः ॥ १५ ॥

मे मयेत्यर्थः । बहुलानुशासनात् । पञ्चम्यन्तानामत्र्यादिपदानामनुषक्तेन श्रुतपदेन सम्बन्धः । आपस्तम्बेन कृताः प्रोक्ता इति यावत् शंखस्य लिखितस्य च प्रवचनेन ये संवर्धिनो धर्माः, प्रचेता एव प्राचेतसः वायसराक्षसादिव ।

यदि स्मार्ता मानवादयो धर्माः श्रुतास्तर्हि श्रौता किं बुभुत्सिता इत्याशङ्क्य आह ।

श्रुता ह्येते भवत्प्रोक्ताः श्रुत्यर्था मे न विस्मृताः ।
अस्मिन्मन्वन्तरे धर्माः कृतत्रेतादिके युगे ॥ १६ ॥

अस्मिन् वर्तमाने वैवस्वते मन्वन्तरे तथा तदन्तर्गतेषु कृतत्रेताद्वापरेषु आदिशब्दाद्द्वापरग्रहणं न कलेस्तस्य प्रायेण श्रौतधर्मविकलत्वात् । युगेषु ये श्रुत्यर्था प्रत्यक्षश्रुतिविहिता अग्निहोत्रादयो धर्माः, एते मया श्रुताः । तदेतत्तवाऽपि प्रसिद्धमिति हिशब्दार्थः, तत्र हेतुर्भवत्प्रोक्ता इति श्रुतानामपि विस्मरणे पुनः श्रवणं मर्योप्सितमित्याशङ्क्ते न विस्मृता इत्युक्तं ततश्च स्मार्तानां मानवादिधर्माणां श्रौतानामग्निहोत्रादीनामेतन्मन्वन्तरान्तर्गतकृतत्रेताद्वापरधर्माणां च नायं प्रश्नस्तस्मात्परिशेषेण कलिधर्मप्रश्न इति सिद्धम् । एतन्निर्देशेन प्रतियुगमिव प्रतिमन्वन्तरमपि धर्मभेद उक्तः । तथा च वायवीये

प्रतिमन्वन्तरं चैव श्रुतिरन्या विधीयत इति ।

यद्यपि नित्यत्वात्सर्वकालमेकरूप एव वेद इति न्यायविदां घण्टाघोषेण प्रतिमन्वन्तरमध्येयवेदस्वरूपभेदो नास्ति तथाऽपि कालभेदेन तत्तत्कालीनधर्मविधायकानां वेदवाक्यानां भेदे नानुपपत्तिर्यथा वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्यः पौर्णमास्यां पौर्णमास्यया यजेतामावास्यायाममावास्ययेत्यादीनां तथा प्रतिमन्वन्तरमपि

तत्तद्धर्म्मविधायकवेदवाक्यभेदे न दोषस्तथा च तन्मूलकधर्माणामपि भेद इत्यलम् । एतेन "श्रुतिश्च शौचमाचारः प्रतिकालं विभिद्यते" इत्यौपकायनवाक्यमपि व्याख्यातम् ।

तमेव धर्मभेदं विवृणोति ।

सर्वे धर्माः कृते जाताः सर्वे नष्टाः कलौ युगे ।
चातुर्वर्ण्यं समाचारं किञ्चित्साधारणं वद ॥ १७ ॥

सर्वे देशकालावस्थादिभेदेन बहुविधा ये धर्माः ।

धर्मा बहुविधा लोके श्रुतिभेदमुखोद्गताः ।
देशभेदाच्च दृश्यन्ते कुलभेदात्तथैव च ॥
जातिधर्मा वयोधर्मा गुणधर्माश्च शोभने ।
शरीरकालधर्माश्च आपद्धर्मास्तथैव च ॥
एतद्धर्मस्य नानात्वं क्रियते लोकवासिभिः ।

इत्यानुशासनिकोक्तान् कृते सत्ययुगे युगसामर्थ्येनात्तीणप्रभावाणां पुरुषाणामसन्दिग्धाविपर्यस्तप्रमाणप्रमेया यथावदनुष्ठेयाश्च जातास्ते त्रेतादिषु पादहानिक्रमेण चीयमाणाः कलौ युगे यथोत्तरं सर्वात्मना विनष्टास्तादृशप्रमातृप्रमाणाद्यभावात् । तदुक्तं पुराणसारे

कृते चतुष्पात्सकलो निर्व्याजो व्याधिवर्जितः ।
वृषः प्रतिष्ठितो धर्मो मनुष्येष्वभवत्पुरा ॥
धर्मः पादविहीनश्च त्रिभिरंशैः प्रतिष्ठितः ।
त्रेतायां द्वापरे ऽर्द्धेन व्यामिश्रो धर्म इष्यते ॥
त्रिपादहीनस्तिष्ये तु सत्तामात्रेण तिष्ठति ।

वृषो वृष रूपः तिष्यः कलिः । मात्स्ये ।

ततः प्रभृत्ययं लोकः सर्वो ऽप्यापत्स्यते भृशम् ।
अनृतो ऽपहितो भ्रष्टो धर्मतः कामतो ऽर्थतः ॥
श्रौतस्मार्त्ते प्रशिथिले नष्टधर्माश्रमे तथा ।
सङ्करं दुर्बलात्मानः प्रतिपत्स्यन्ति मोहिता इत्यादि ।

अतश्चाल्पसामर्थ्यैः पुरुषैस्तेषां देशकालवयोवस्थादिभेदभिन्नानां धर्माणां यथावज्ज्ञानानुष्ठानासम्भवाच्चतुर्वर्णानुष्ठेयं तत्तद्विशेषानादरेण सर्वसाधारणं किञ्चिद्वदेति । यत्त्वहिंसादिसाधारणधर्मप्रश्नोऽयमिति व्याख्यातं तन्न । अत्रे तेषामप्रतिपादनेनोत्तरस्य न्यूनत्वप्रसङ्गात् । तस्माद्यथोक्तमेव साधीय इति ।

ननु चतुर्वर्णधर्मप्रश्नोऽयमनुपपन्नः कलौ क्षत्रियवैश्ययोरभावात् । तथा च भागवते ।

महानन्दिसुतो राजन् शूद्रागर्भोद्भवो बली ।
महापद्म इति ख्यातो नन्दः क्षत्रविनाशकृत् ॥
ततो नृपा भविष्यन्ति शूद्रप्राया अधार्मिकाः ।
येऽतीता वर्तमाना ये भविष्यन्ति च पार्थिवाः ॥
ते ऽत्र उद्देशतः प्रोक्ता वंशीयाः सोमसूर्ययोः ।
आरभ्य भवतो जन्म यावन्नन्दाभिषेचनमिति ॥

अत्र सामान्येन क्षत्रविनाशावगमात्परीक्षितमारभ्य नन्दपर्यन्तमेव तत्सद्भावबोधनाच्चोपरिष्टात्तदभावो गम्यते, वैश्यानां त्वनुपलब्ध्यैव तन्निश्चय इति ।

उच्यते । अत्रोपक्रमोपसंहाराभ्यां क्षत्रियाणां राज्याभावमात्रं प्रतीयते न स्वरूपाभावः । न च क्षत्रियविनाशकृदित्यनेन तत्सिद्धिः । तस्यापि ताभ्यां राज्याभावमात्रपरत्वात् । अन्यथा प्रत्यक्षविरोधापत्तेः प्रत्यक्षेणैव तदुपलब्धेः । अत एव हरिवंशे ।

वैश्याचाराश्च राजन्या धनधान्योपजीविनः ।
युगोपक्रमणे पूर्वे भविष्यन्ति द्विजातय इति ।

युगोपक्रमणे कलियुगोपक्रमणे तथैवोपक्रमात् । एवं च वैश्यानामपि गूर्जरदेशे प्रत्यक्षोपलब्धिरेव सत्तागमिकेत्यलं विस्तरेण ।

इदानीं तत्तद्विशेषविहितमसाधारणधर्मं पृच्छति ।

चतुर्णामपि वर्णानां कर्तव्यं धर्मकोविदैः ।
ब्रूहि धर्मस्वरूपज्ञ सूक्ष्मं स्थूलं च विस्तरात् ॥१८॥

विविधवादिविप्रतिपत्त्या दुर्निरूपं धर्मस्वरूपं सम्यक् जानातीति धर्मस्वरूपज्ञस्सो ऽत्र सम्बोध्यते । विप्रतिपत्तिश्चेत्थं विहितनिषिद्धक्रियासाध्यत्वात्मगुणौ धर्माधर्माविति तार्किकाः । यो यागादिकमनुतिष्ठति तं धार्मिकमिति आचक्षत इति यागादिकमेव धर्म इति भाष्यकृतः । द्रव्यक्रियागुणादीनामैन्द्रियकत्वे ऽपि न ताद्रूप्येण धर्मत्वमपि तु श्रेयः-साधनतया वेदात्प्रतीयमानत्वेनेन्द्रियागोचरत्वाद्धर्मस्येति भाट्टाः । धात्वर्थसाध्यं स्वर्गादिफलसाधनमपूर्वमेव कार्यनियोगापरपर्यायो धर्म इति प्राभाकराः ।

मत्स्याऽऽर्यैः क्रियमाणं तु शंसन्त्यागमवेदिनः ।

सधर्मो यं न गर्हन्ति तं धर्मं स्वं निबोधतेति मानवाः । दुर्निरूपत्वं च महाभारते ।

अधर्मो धर्म इति च व्यवसायो न शक्यते ।

कर्तुमस्माद्विधैर्ब्रह्मन्नतो न व्यवसाम्यहमिति, धृष्टद्युम्नेनोक्तम् । राजधर्मे ऽपि

न कल्माषो न कपिलो न कृष्णो न च लोहितः ।

अणीयान् क्षुरधारायाः को धर्मं वक्तुमर्हतीति ॥

एवं विप्रतिपत्तौ दुर्ज्ञेयत्वे च स्वर्गादिसाधनं शास्त्रोक्तं समधिगम्यातिशयो धर्म इति सर्वानुगतधर्मस्वरूपज्ञ चतुर्णां वर्णानां कर्तव्यं धर्मकोविदैर्धर्मशास्त्रतत्त्वाभिज्ञैश्च कर्तव्यं विस्तरात्कात्स्न्र्येन सूक्ष्मं स्थूलं च द्विविधमपि धर्मं ब्रूहि तत्र चतुर्वर्णाभिप्रायेण स्थूलं धर्मकोविदाभिप्रायेण च सूक्ष्ममिति विवेकः । द्वैविध्यं च "बहुधा दृश्यते धर्मः स्थूलः सूक्ष्मो द्विजोत्तमेति" धर्मव्याधोपाख्याने प्रयोजितं तत्र लोकवेदविरोधे जायत्येव विहितः सूक्ष्मस्तदविरोधे विहितश्च स्थूल इति । सूक्ष्मश्च धर्मो द्रौपदी-

विवाहादिः तथा च लोकविरोधे तस्मादेकस्य बहवो जाया भवन्ति नैकस्यै बहवः सहपतय इत्यादि श्रुतिविरोधे च जायति युधिष्ठिरेण लोकवेदविरुद्धो ऽयं धर्मो धर्मभृतां वर "सूक्ष्मोधर्मो महाराज ना ऽस्य विद्मो गतिं वयमि"ति धर्मे सन्दिहानं द्रुपदम्प्रति सूक्ष्मधर्मत्वेन प्रपञ्चितः ।

एतेन प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धस्य कथं धर्मत्वमिति चोद्यं निरस्तम् । सूक्ष्मत्वाद्दुर्ज्ञेयत्वाच्च । सूक्ष्मो धर्मस्तत्र तत्र वक्ष्यमाणस्तथाविधो ऽल्पप्रायश्चित्तादिः स्थूलश्च धर्मः स्नानाचमनादिः चोदाक्षमैरपि बोद्धुं योग्यः । चतुर्णां वर्णानामिति समुदितप्रश्ने ऽपि प्रत्येकं कार्यपरिसमाप्तेरसाधारणधर्मप्रश्न एव तात्पर्यम् । तांश्चोत्तरतः स्वयमेव स्पष्टयिष्यति । एवं च साधारणासाधारणधर्मप्रश्नद्वयेन तत्र तत्र साधारणासाधारणप्रायश्चित्तादिप्रतिपादनमुपपादितमिति ।

उक्तवक्ष्यमाणयोः प्रश्नोत्तरयोरसाङ्कर्यायोत्तरमवतारयति ।

व्यासवाक्यावसाने तु मुनिमुख्यः पराशरः ।
धर्मस्य निर्णयं प्राह सूक्ष्मं स्थूलं च विस्तरात् ॥

व्यासवाक्यावसाने व्यासोक्तिसमाप्तौ मुनिमुख्यः स्थूलसूक्ष्मधर्मविवेचनप्रवचनकुशलः पराशरो धर्मस्य व्यासप्रश्नविषयस्य निर्णयं निर्णीयत इति निर्णयः स्वरूपं सूक्ष्मं स्थूलं च विस्तरात् कार्त्स्न्येन प्रकर्षेणोक्तिचातुर्येणाह ।

वक्ष्यमाणधर्मतत्त्वग्रहणाय श्रोतृसावधानतां विधत्ते ।

श्रृणु पुत्र प्रवक्ष्यामि श्रृण्वन्तु मुनयस्तथा ॥ १६ ॥

हे पुत्र पुन्नामनरकत्राणसमर्थ त्वद्बुभुत्सितं धर्ममहं प्रवक्ष्यामि तं त्वं सावधानीभूय श्रृणु तथा त्वया सहागता अत्रा ऽवस्थिताश्च मुनयो धर्ममननशीला अपि मया वक्ष्यमाणं धर्मं श्रृण्वन्तु अत्र पुत्रे मुनिषु च स्वस्य समपक्षपाततां ज्ञापयितुं मुन्युपादानं तेन मुनीनामपि व्यासं प्रति प्रश्नादेव लब्धोत्तरत्वमिति ।

इदानीं स्वाभिधेयधर्मस्य स्वोत्प्रेक्षामात्रमूलत्वशङ्काया वारणाय तत्प्रमातृप्रमाणानां प्रावाहिकीं नित्यतां वक्तुं सृष्टिप्रलयौ प्रपञ्चयति ।

कल्पे कल्पे क्षयोत्पत्त्या ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
श्रुतिस्मृतिसदाचारनिर्णेतारश्च सर्वदा ॥ २० ॥

कल्पते जगदस्मिन्काले इति कल्पः स च सृष्ट्यादिप्रलयान्तो जगदवस्थितिकालः स द्विविधोऽवान्तरकल्पो महाकल्पश्च तत्र चतुर्मुखस्य दिनमात्रमवान्तरकल्पः तदुक्तं कौर्म्मे

ब्राह्ममेकं महाकल्पस्तावती रात्रिरिष्यते ।
चतुर्युगसहस्रं तत्कल्पमाहुर्मनीषिण इति ।

चतुर्मुखायुःपरिमितो महाकल्पः स च ब्राह्मेण मानेन शतसंवत्सरपरिमितः परार्द्धापरपर्यायः । तदुक्तं सूतसंहितायाम्

त्रिशतैः षष्टिभिः कल्पैर्ब्रह्मणो वर्षमीरितम् ।
वर्षाणां यच्छतं तस्य तत्परार्द्धमिहोच्यते ॥
ब्रह्मणोऽन्ते मुनिश्रेष्ठ मायायां लीयते जगदिति ।

तदेषां कल्पानामनन्तत्वप्रदर्शनाय क्षयोत्पत्त्येति । तदुक्तं लैङ्गे

एवं कल्पास्तु संख्याता ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ।
कोटिकोटिसहस्राणि कल्पानां मुनिसत्तमेति, ।

कल्पे कल्पे प्रतिकल्पं क्षयोत्पत्त्या पूर्वकल्पान्ते क्षय उत्तरकल्पादौ उत्पत्तिरिति क्षयपूर्विका उत्पत्तिः क्षयोत्पत्तिः क्षयस्य पूर्वनिर्देशश्च संसारानादित्वसूचनाय प्रेत्यभावत्वादुत्पत्तेः । नित्यनैमित्तिकप्राकृतिकात्यन्तिकचतुर्विधेषु क्षयेषु नैमित्तिकप्राकृतिकाभ्यां क्षयाभ्यां उत्पत्त्या पुनः प्रादुर्भावेन च ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः श्रुतिस्मृतिसदाचारास्तन्निर्णेतारश्चकाराद्धर्मा अपि सर्वदा अनाद्यन्ते संसारे उपलक्ष्यते, तत्र नैमित्तिकः क्षयोऽवान्तरकल्पान्ते ब्रह्मदिवसान्तरूपे ब्रह्मणि सुप्ते चतुर्विधभूतग्रामस्य ध्रुवलोकपर्यन्तस्य नाश उच्यते, श्रुतिर्नाम वेदः स्मृतिर्धर्मशास्त्रं सदाचारो होलाकाद्याचारस्तन्निर्णेतारो वेदशास्त्रार्थविभागकारिणो व्यासकठकौथु-

मबौधायनाश्वलायनजैमिन्याद्याः स्मृतिनिर्णेतारो मन्वाद्या अष्टादशमूलस्मृतिकर्तारो जाबाल्यादयो अष्टादशोपस्मृतिकर्तारो वसिष्ठादयश्चैकविंशतिरिति ।

तदुक्तं ।

मनुर्बृहस्पतिर्दक्षो गौतमो ऽथ यमो ऽङ्गिराः ।
योगीश्वरः प्रचेताश्च शातातपपराशरौ ॥
संवर्तोशनसौ शंखलिखितावत्रिरेव वा ।
विष्ण्वापस्तम्बहारीता धर्मशास्त्रप्रवर्तकाः ॥
एते ह्यष्टादश प्रोक्ता मुनयो नियतव्रताः ।
जाबालिर्नाचिकेतश्च स्कन्दो लौगाक्षिकाश्यपौ ॥
व्यासः सनत्कुमारश्च शन्तनुर्जनकस्तथा ।
व्याघ्रः कात्यायनश्चैव जातूकर्ण्यः कपिञ्जलः ॥
बौधायनश्च काणादो विश्वामित्रस्तथैव च ।
पैठीनसिर्गोभिलश्चेत्युपस्मृतिविधायकाः ॥
वसिष्ठो नारदश्चैव सुमन्तुश्च पितामहः ।
विष्णुः कार्ष्णाजिनिः सत्यव्रतो गार्ग्यश्च देवलः ॥
जमदग्निर्भरद्वाजः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
आत्रेयश्च गवेयश्च मरीचिर्वत्स एव वा ॥
पारस्करश्च ऋष्यशृङ्गो वै वैजवापस्तथैव च ।
इत्येते स्मृतिकर्तारो एकविंशतिरीरिता इति ।

सदाचारनिर्णेतारो होलाकाद्यनुष्ठातारस्तत्कुलवृद्धाः चकारात् पुराणोपपुराणप्रणेतारो व्यासादयो ऽपि एते सर्वे ऽपि प्रतिकल्पं क्षीयन्ते पुनरुत्पद्यन्त इत्यर्थः । तदाह मनुः

तस्य सो ऽहर्निशस्यान्ते प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते ।
प्रतिबुद्धश्च सृजति मनः सदसदात्मकम् ॥

एवं स जायत्स्वप्नाभ्यामिदं सर्वं चराचरम् ।
संजीवयति चाऽजस्रं प्रमापयति चाऽव्ययइति ।

प्राकृतस्तु त्रयो मायापरपर्यायायां प्रकृतौ यदा ब्रह्मादीनां लयः । तदुक्तं सूतसंहितायाम् ।

ब्रह्मणोऽन्ते मुनिश्रेष्ठ मायायां लीयते जगत् ।
तथा विष्णुश्च रुद्रश्च प्रकृतौ विलयं गतौ ॥
ब्रह्मणश्च तथा विष्णोस्तथा रुद्रस्य सुव्रताः ।
मूर्तयो विविधास्तेषु कारणेषु लयं ययुरिति ॥

एवं लीनेषु ब्रह्मादिषु ब्रह्मायुःकालपरिमितप्रलयकालानन्तरं भगवत्सच्चिदानन्दरूपस्य सिसृक्षोत्पद्यते "सो ऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति" श्रुतेः । ततो ब्रह्मविष्णुरुद्रात्मकत्वेन त्रेधा भवति तेषामाद्यो ब्रह्मा "ब्रह्मादेवानां प्रथमः संबभूवेति श्रुतेः । तस्य प्रोक्ता अग्र्यास्तनवो ब्रह्मा रुद्रो विष्णुरित्यथ ह खलु चास्य राजसोंशः सोऽयं ब्रह्मा ऽथ यो ह खलु चास्य तामसोंशः सोऽयं रुद्रो यो ह खलु वास्य सात्त्विकोंशः सोयं विष्णुः शर्व एकस्त्रिधा भूत इति मैत्रश्रुतेः

एक एव शिवः साक्षात् सृष्टिस्थित्यन्तसिद्धये ।
ब्रह्मविष्णुशिवाख्याभिः कलनाभिर्व्यजृम्भत इति । स्कन्दाच्च ।

एवं सृष्टो ब्रह्मा धर्मं सृजति । तथा च श्रुतिः । स नैव व्यभवत्तच्छ्रेयो रूपमत्यसृजत धर्मं तदन्तत्क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मस्तस्माद्धर्मात्परं नास्तीति । मनुरपि

सृष्टिं ससर्ज चैवेमां स्रष्टुमिच्छन् इमाः प्रजाः
कर्मणां च विवेकार्थं धर्माधर्मौ व्यवेचयदिति ।

तदेवं प्रतिकल्पं ब्रह्मादीनां मन्वादीनां धर्मस्य च जायमानत्वाद्वेदमपूर्वं ममैव प्रवचनमिति तात्पर्यम् ।

नन्वेवं स्मृतिवत् श्रुतेरपि पौरुषेयत्वात्तन्मूलकस्मृत्याद्यभिधेय-धर्मस्याप्यश्रद्धेयतैवेत्यत आह

न कश्चिद्वेदकर्तास्ति वेदं स्मृत्वा चतुर्मुखः ।
तथैव धर्मान्स्मरति मनुः कल्पा ऽन्तरे ऽन्तरे ॥२१॥

ईश्वरब्रह्मव्यासानां मध्ये कश्चिदपि वेदानामृगादीनां कर्त्ता वाक्यार्थज्ञानपूर्वकवाक्यरचयिता नास्त्यपि तु चतुर्मुखो ब्रह्मा ईश्वरात्पूर्वकल्पाधिगतं वेदं स्मृत्वा कल्पान्तरेन्तरे प्रतिकल्पं धर्मान्स्मरति तत्र मन्त्रार्थवादादिषु विप्रकीर्णान्वर्णाश्रमधर्मान् सङ्कलयन् पितामहप्रजापत्यादिस्मृतिरूपेणोपनिबध्नाति । व्यासस्तु केवलं राशीभूतं वेदं ऋगादिपृथक्करणेन चतुर्धा करोतीति न कस्याऽपि वेदकर्तृत्वम् । तदुक्तं मात्स्ये

अस्य वेदस्य सर्वज्ञः कल्पादौ परमेश्वरः ।
व्यञ्जकः केवलं विप्रा नैव कर्ता न संशयः ॥
ब्रह्माणं मुनयः पूर्वं सृष्ट्वा तस्मै महेश्वरः ।
दत्तवानखिलान्वेदान्विप्रा आत्मनि सुस्थितान् ॥
ब्रह्मणा चोदितो विष्णुर्व्यासरूपी द्विजोत्तमः ।
हिताय सर्वभूतानां वेदभेदान्करोति स इति ।

ब्रह्मणो धर्मशास्त्रकर्तृत्वं मनुराह

इदं शास्त्रं तु कृत्वा ऽसौ मामेव स्वयमादितः ।
विधिवद्ग्राहयामास मरीच्यादीनहं मुनीनिति ।

यथा ब्रह्मा धर्मशास्त्रं करोति तथैव प्रतिकल्पं स्वायंभुवो मनुरपि वेदात् धर्मान्स्मृत्वोपनिबध्नाति । मनुरिति विष्ण्वादीनामप्युपलक्षणम् । एतेन प्रतिमहाकल्पं प्रत्यवान्तरकल्पं च ब्रह्ममन्वादिभिः श्रुतिस्मृतिधर्माणां स्मरणप्रणयनाभ्यां प्रावाहिकी नित्यतोक्ता भवतीति । तदुक्तमाश्वमेधिके

युगेष्वावर्तमानेषु धर्मो ऽप्यावर्तते पुनः ।
धर्मेष्वावर्तमानेषु लोको ऽप्यावर्तते पुनरिति ।

युगभेदधर्मवैलक्षण्यमभिप्रेत्य धर्मानिति बहुवचनात्तदेव प्रतिजानीते

अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरे युगे।
अन्ये कलियुगे नृणां युगरूपानुसारतः ॥ २२ ॥

कृतयुगे सत्ययुगे धर्मा वक्ष्यमाणास्तपः प्रभृतयोऽन्ये भिन्नस्वरूपाः भिन्नचोदनाचोदितत्वाद्धर्मस्वरूपभेदे च शब्दान्तरादेरेव प्रयोजकत्वात्। तथैव त्रेतायां द्वापरे युगे कलियुगे चाऽन्ये तत्र हेतुमाह नृणां युगरूपानुसारत इति। युगस्य कृतादेः रूपं स्वरूपं चतुःसहस्रवर्षपरिमितत्वं चतुश्चरणधर्माधिष्ठितत्वादि च तदनुसारतस्तदनुसरणेन।

अयमभिसन्धिः चतुःसहस्रवर्षपरिमिते सत्ययुगे मनुष्याणां चतुर्वर्षशतान्यायुर्भवति इतरे युगे त्रेतायुगादिषु एकैकसहस्रन्यूनेष्वेकैकशतन्यूनमायुर्भवति तथा कृतयुगे धर्मप्राबल्यादारोग्यादिसामर्थ्यमधिकम्। इतरेषु त्वधर्माभिभवात्सामर्थ्यन्यूनतेति। एवं च सति सर्वधर्मेषु सर्वयुगसाधारण्येन समानमधिकारं कथं मनुष्याणां चोदना ब्रूयात् सामर्थ्यरूपाधिकारिविशेषणतारतम्यात्। सिद्धं चैतत्तृतीयेऽधिकरणे। यथाविनियोगमधिकारसमर्थनात्।

अत एव मनुनापि।

चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तु कृतं युगम्।
तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः॥
इतरेषु ससन्ध्येषु ससन्ध्यांशेषु च त्रिषु।
एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि चेति

सर्वयुगपरिमाणमभिधाय।

चतुष्पात्सकलो धर्मः सत्यं चैव कृते युगे।
ना ऽधर्मेणागमः कश्चिन्मनुष्यान्प्रतिवर्तते॥
इतरेष्वागमाद्धर्मः पादशस्त्ववरोपितः।
चौरिकानृतमायाभिर्धर्मश्चापैति पादशः॥

अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः ।
कृतत्रेतादिषु ह्येषां वयो ह्रसति पादशः ॥
वेदोक्तमायुर्मर्त्यानामाशिषश्चैव कर्मणाम् ।
फलन्त्यनुयुगं लोके प्रभावश्च शरीरिणाम् ॥

इत्यन्तेनाधिकारिविशेषणानां सामर्थ्यादीनां तारतम्यं प्रतिपाद्य

अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरे परे ।
अन्ये कलियुगे नृणां युगह्रासानुरूपतः ॥
इति स्पष्टमेवोपसंहृतम् ।

तथोपकायनो ऽपि

श्रुतिश्च शौचमाचारः प्रतिकालं विभिद्यते ।
नाना धर्माः प्रवर्तन्ते मानवानां युगे युगे ॥ इति ।

यत्तु अत्रान्यशब्दो न धर्मस्वरूपान्यत्वऽपरो ऽपि तु प्रकारान्यत्वपरो ऽन्यथाधर्मप्रमाणचोदनानामपि प्रतियुगं भेदापत्तेः । न हीयं चोदना कृते ऽध्येतव्या इयं त्रेतायामिति व्यवस्थापकं किं चिदस्तीति तच्चिन्त्यम् । मनुगौतमशङ्खलिखितपराशरवचनानुमितचोदनानां स्वरूपभेदभिन्नानां "कृते तु मानवा" इत्यादिवाक्येन प्रतियुगं व्यवस्थायाः प्रत्यक्षसिद्धत्वात् ।

यश्चात्र प्रकारान्यत्वे दृष्टान्तः । एकस्याप्यग्निहोत्रस्य सायम्प्रातः कालभेदेन ऋतं त्वा सत्येन परिषिञ्चामीति सायं परिषिञ्चति सत्यं त्वर्तेन परिषिञ्चामीति प्रातरित्यनुष्ठानप्रकारभेददर्शनं सो ऽपि विषमः । न एको धर्मः तपःप्रभृतिभिः प्रकारैर्भिद्यत इति शक्यं वक्तुं शब्दान्तरन्यायेन यागदानहोमवत्तस्य भिन्नस्वरूपत्वात् । अग्निहोत्रे तु भेदकप्रमाणाभावेन विधिनैवैकत्वावगमात् प्रकारे भेदचोदनानामपि युगभेदेन भेदापत्तिश्च तुल्यैवेत्यास्तां तावत् । तस्माद्धर्मस्वरूपभेद एव वाक्यार्थ इति ।

प्रतिज्ञातं धर्मस्वरूपभेदमुदाहरति ।

तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते ।
द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेव कलौ युगे ॥ २३ ॥

तपसन्ताप इत्यस्माद्धातोर्निर्व्वचन तपःशब्देन मुख्यवृत्त्या कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिर्देहशोषणमेवोच्यते । तदुक्तं स्कान्दे

वेदोक्तेन प्रकारेण कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः ।
शरीरशोषणं यत्तत्तप इत्युच्यते बुधैरिति ॥

यद्यपि,

कोऽहं मोक्षः कथं केन संसारं प्रतिपन्नवान् ।
इत्यभिध्यानमर्थज्ञास्तपः शंसन्ति पण्डिताः ॥
तपस्त्वाधर्मवर्तित्वं शौचं सङ्करवर्जनम् ।

एतत् खलु वा वै तप इत्याहुर्यः स्व ददातीत्यादिस्कान्दव्यासश्रुतिवाक्यैर्ज्ञानयज्ञदानानामपि तपस्त्वं गम्यते तथा ऽप्यत्र ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन तदितरविषयस्तपःशब्द इति । परमत्यायाससाध्यं कठिनमित्यभिलषितफलसाधनं कृतयुगे सत्ययुगे तथा त्रेतायुगे ज्ञानं बाह्येन्द्रियवृत्तिनिरोधेनात्मदर्शनं परमुच्यते ।

यद्यपि धर्मभेदनिरूपणप्रस्तावे ज्ञानोपन्यासो न युक्तस्तथा "ऽप्ययं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनमिति" योगिवाक्येनात्मज्ञानस्या ऽपि परमधर्मत्वप्रतिपादनाच्च विरोधः । द्वापरे यज्ञमेव ज्योतिष्टोमादिकं परमाहुः । कलौ युगे दानमेव देशे काले उपायेन श्रद्धया द्रव्यस्य पात्रे प्रतिपादनमेव परमाहुः ।

तदाह मनुः

तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते ।
द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ॥ इति ।

परत्वं चाल्पस्य कृतयुगीयदानफलसाधकत्वेन । तदाह बृहत्पराशरः

शते तु या कृते दत्ते फलाप्तिः पुरुषस्य सा ।
दत्तैस्तु दशभिर्नृणां फलाप्तिः स्यात्कलौ युगे ॥ इति ।

नेयं परिसङ्ख्या तेन शास्त्रान्तरेण प्राप्तानामपि धर्माणामसाधारणत्वमविरुद्धम् । यथोक्तं वासिष्ठलैङ्गयोः

कृते ध्यानं तपश्चैव कर्तुं शक्यमयत्नतः ।
ज्ञानयोगो मुनेः शक्यौ त्रेतायामप्रमादतः ॥
द्वापरे शक्यते कर्तुं यागो ऽक्लेशेन सुव्रत ।
दानमेव कलौ शक्यं कर्तुं सर्वजनैः सदा ॥ इति ।

वायवीये ऽपि

इज्यादानं तपस्सत्यं त्रेतायां धर्म उच्यत इति ।

बृहस्पतिना ऽप्युक्तम्

तपो धर्मः कृतयुगे ज्ञानं त्रेतायुगे स्थिते ।
द्वापरे चाध्वरः प्रोक्तस्तिष्ये दानं दया दमः ॥ इत्यादि ।

एवं प्रतियुगं धर्मव्यवस्थामभिधाय तत्प्रमाणव्यवस्थामाह ।

कृते तु मानवा धर्मास्त्रेतायां गौतमाः स्मृताः ।
द्वापरे शंखलिखिताः कलौ पाराशराः स्मृताः ॥२४॥

कृते सत्ययुगे मानवा मनुप्रोक्ता धर्मास्तेन प्रोक्तमित्यण् । एवं गौतमाः गौतमप्रोक्तास्त्रेतायां द्वापरे शङ्खलिखिताः शङ्खलिखिताभ्यां सम्भूय प्रोक्ताः छान्दसो वृद्ध्यभावः कलौ पाराशराः पराशरप्रोक्ताः स्मृतशब्दस्य द्विर्वचनं प्रत्येकं वाक्यचतुष्टये ऽपि "उपरि हि देवेभ्यो धारयतीत्यत्रैव हेतुमन्निगदेन हि शब्देन समानार्थतया प्रसिद्धवदनुवादेन विधित्वं कल्पयितुम् । तेन कलौ पाराशरधर्माः कर्तव्या इत्यर्थः सिध्यति । ततश्चानुवादमात्रमेतद्विति निरस्तम् । किं तु कृतादिषु मानवादिधर्मा व्यवस्थाप्यन्ते वार्त्रघ्नीपौर्णमास्यामनूच्येते वृधन्वती अमावास्यायामितिवत् । अत एव बृहत्पराशरेण मन्वादिधर्माणां कलावशक्यानुष्ठानत्वमुक्तम् ।

युगेषु त्रिषु ये प्रोक्ता धर्मा मन्वादिकैर्मुने ।
शक्यन्ते नैव ते कर्तुं वर्णैराश्रमवासिभिः ॥
मन्वर्थश्च स धर्माणां कृतादित्रियुगेष्वभूत् ।
धर्मं तु त्रियुगाचारं न शक्यं तु कलौ युगे ॥
मनुर्यां याज्ञवल्क्यश्च वसिष्ठः प्राह निष्कृतिं ।
सा कृतादिषु वर्णानां सति धर्मे चतुष्पदे ॥ इति ।

ब्राह्मे ऽपि ।

यद्युगान्तर्युगे धर्मो नादर्तव्यः कलौ युगे ।
पापप्रसक्तास्तु यतः कलौ नार्यो नरास्तथा ॥

इत्यनादरणीयत्वमुक्तम् । न चैषां विषयभेदेन व्यवस्था साधीया । नैयायिक्यास्तस्या वाचनिकव्यवस्थातो जघन्यत्वात् । सामान्यानामेषां विशेषपरतासङ्कोचस्तु न समाधेय एव । किं च प्रतिपुरुषमनेकविषयस्फूर्तिसम्भवेन तत्तत्परतया व्यवस्थाकल्पनायामव्यवस्थितः शास्त्रार्थः स्यादित्यलं पल्लवितेन ।

नन्वेवं कलौ मानवादिधर्मा नानुष्ठेया स्युः । अनुष्ठेयत्वे ऽपि वा मन्वादिवाक्यैः पराशरवाक्यानामुपसंहारो न स्यात् । मैवं समाने विषये मन्वादिवाक्यैः पराशरस्य विरोधे व्यवस्थापकत्वात् । अन्यथैतद्वाक्यानर्थक्यं सकलस्मृत्यन्तरवैयर्थ्यं वा स्यात् । उपसंहारस्तु प्रमाणबलाबलापेक्षया प्रमेयबलाबलस्य ज्यायस्त्वेन स्यादेव ततश्च ये धर्माः पराशरानुक्ता अपि मन्वाद्युक्ता ये वा तुल्यरूपा सामान्यविशेषरूपा वा तेषामविरुद्धत्वेनोपसंहारेण चानुष्ठेयता सिध्यत्येव कलावपीति सर्वमनवद्यम् । तदाह बृहत्पराशरः

कृते तु मानवा धर्मास्त्रेतायां गौतमस्य च ।
द्वापरे शङ्खलिखिताः कलौ पाराशराः स्मृताः ॥ इति ।

प्रतियुगं धर्मतत्प्रमाणव्यवस्थावदधर्मजनकस्थानहानव्यवस्थामप्याह ।

त्यजेद्देशं कृतयुगे त्रेतायां ग्राममुत्सृजेत् ।
द्वापरे कुलमेकं तु कर्तारं तु कलौ युगे ॥ २८ ॥

पतितपुरुषयुक्तं देशमेकराजाज्ञावशवर्तिग्रामसमूहं कृतयुगे त्यजेत् कृतयुगसामर्थ्यादधर्मसंक्रमभयेन । त्रेतायां तादृशमेव ग्रामं विप्रतद्भृत्यशूद्रवासम् । अनेकजातीयनानावृत्त्युपजीविबहुजननिवासस्थानं नगरं वा ।

विप्राश्च विप्रभृत्याश्च यत्र वै निवसन्ति ते ।
स तु ग्राम इति प्रोक्तः शूद्राणां वास एव च ॥

पण्यक्रयादिनिपुणैश्चातुर्वर्ण्यैस्तु यद्युतम् ।
अनेकजातिसम्बद्धं नैकशिल्पिसमाकुलम् ॥
सर्वदैवतसम्बद्धं नगरं त्वभिधीयते ।

इति भृगुप्रोक्तलक्षणमुत्सृजेत् । द्वापरे पतितपुरुषयुक्तमेकं कुलं तत्सपिण्डवर्गं त्यजेत् कुलत्यागो नाम पतितकुलमर्यादित्यर्थः ।

नन्वत्र कृतादिक्रमेण कर्तृकुलग्रामदेशत्यागा वक्तव्या धर्मप्राबल्येनाधर्मदौर्बल्यात् । तथा हि यत्र चतुष्पात्सकलो धर्मस्तत्रा ऽधर्मस्यैकपात्त्वेन कर्तृमात्रनिष्ठतया सकलदेशाभिभावकत्वं न सम्भवतीति कर्तृमात्रत्याग उचितो यत्र पुनरधर्मश्चतुष्पाद्धर्मश्चैकपात्तत्र धर्मस्य कर्तृमात्रनिष्ठतया त्वधर्मस्य सकलदेशव्यापकत्वसम्भवाद् देशत्याग उचित एवं त्रेताद्वापरयोरपि तत्कथमुच्यते कृते देशत्यागः कलौ कर्तृत्याग इत्यादि ।

उच्यते । नात्र धर्माधर्मयोः प्रबलदुर्बलभावो देशादित्यागे प्रयोजकः किन्तु शक्यशक्ती । तथा हि कृते पतितपुरुषाक्रान्तदेशपरिहारे देशान्तरस्यातथाविधस्योपलब्धिः सम्भवतीति देशत्यागः शक्यते कर्तुं कलौ तु पतितप्रायपुरुषाक्रान्तत्वात्सकलदेशस्य त्यागो ऽशक्य एवेति कर्तृमात्रत्यागो विधीयते । नन्वेकस्य पातित्ये देशादीनां त्यागः कथं तेषामकर्तृत्वेनासंसर्गित्वेन च पातित्यनिमित्ताभावात्संसर्गे तु वाक्यान्तरेणैव वर्जनादिति चेत् सत्यम् । देशादित्यागे संसर्गप्रकारेष्वपरिगणितस्यापि तद्देशवासादेरनेनैव वाक्येन तत्तद्युगेष्वसाधारण्येन संसर्गप्रकारत्वं बोध्यत इति कल्प्यते । अन्यथा ऽदृष्टार्थता देशत्यागादीनां स्यात् । वक्ष्यति च कृते सम्भाषणादेवेत्यादि तस्मात्सूक्तं त्यजेद्देशमित्यादि ।

तदाह बृहत्पराशरः ।

त्यजेद्देशं कृतयुगे त्रेतायां ग्राममुत्सृजेत् ।
द्वापरे कुलमेकं तु कर्तारं तु कलौ युगे ॥ इति ।

देशादित्यागे हेतुरुक्तः प्राक् ।

देशग्रामकुलानि स्युः पापभाञ्जि कृतादिषु ।
कलौ तु केवलं कर्ता भाजनं पुण्यपापयोः ॥ इति ।

प्रतियुगमधर्मजनकस्थानहानव्यवस्थावदधर्मजनकत्याज्यनिमित्त-व्यवस्थामाह ।

कृते सम्भाषणादेव त्रेतायां स्पर्शनेन च ।
द्वापरे त्वन्नमादाय कलौ पतति कर्मणा ॥ २६ ॥

कृते कृतयुगे पतितस्य संभाषणात्प्रीत्या परस्पराभिलापात्पतति एवकारो व्यवस्थापोद्बलनार्थः । न कर्मव्युदासार्थः । तस्य चतुर्ष्वऽपि युगेषु पातकत्वात् । त्रेतायां स्पर्शनेन परस्परमङ्गसंपर्केण चकारो ऽप्येवकारार्थे । द्वापरे त्वन्नमादाय पतितस्वामिकान्नभोजनेन कलौ कर्मणैव निषिद्धेन ब्रह्महत्यादिना पतति द्विजातिकर्मानर्हो भवति । कृतादिषु सम्भाषणादिव्यवस्थापनस्य कलावपरिहार्यत्वमभिप्रेत्य परिहार्ये तु कथं चित्कर्मेति तावन्मात्रप्रतिषेधः । कर्मशब्दोपादानसामर्थ्यान्मानसवाचिक-व्यापारयोः कलावपातकत्वं ध्वनितम् । तथा च भागवते ।

नानुद्वेष्टि कलिं सम्राट् सारङ्ग इव सारभुक् ।
कुशलान्याशु सिध्यन्ति नेतराणि कृतानि यत् ॥ इति ।

सारङ्गवत्सारग्राही राजा परिक्षित्कलिं न जघान यतो ऽस्मिन्कुशलानि पुण्यानि मनसा वचसा च कृतानि सिध्यन्ति नेतराण्यकुशलान्य-पुण्यानि यतस्तानि कृतान्येव कायिकव्यापारविषयाण्येव सिध्यन्तीत्यर्थः । एतेन पूर्वोक्तेषु देशादित्यागेष्वप्येतानि निमित्तानि दर्शितानि यथा कृते सम्भाषणमात्रात्पातित्यं, तच्चैकदेशवासे ऽवश्यम्भावीति देशस्यैव त्यागः । त्रेतायां स्पर्शनं स च एकग्रामवासेऽवश्यं भावीति ग्रामस्यैव त्यागः । द्वापरे त्वन्नभोजनेन, तच्चैककुलवासेऽवश्यम्भावीति कुलस्यैव त्यागः । कलौ तु कर्मणैवेति कर्तृमात्रत्याग इति । तदाह बृहत्पराशरः ।

कृते सम्भाष्य पतति त्रेतायां स्पर्शनेन तु ।
द्वापरे भक्षणे ऽन्नस्य कलौ पतति कर्मणा ॥ इति ।

एतेन शास्त्रफले प्रयोक्तरीतिन्यायेनाकर्तरि देशादौ पापसम्भवो न सम्भवतीति चोद्यं निरस्तम् । सम्भाषणादीनां पापहेतूनां सम्भवात् ।

ननु चतुर्णामिव निमित्तानां युगचतुष्टये व्यवस्थापने

संलापस्पर्शनिश्वाससहयानासनाशनात् ।
याजनाध्यापनाद्यौनात्पापं सङ्क्रमते नृणाम् ॥

इत्यादिवाक्यैर्निमित्तान्तरपरिगणनमनर्थकं स्यादिति चेन्न । तेषां संवत्सरान्त पातित्यापादकत्वात् मूलवचनोक्तानां तु कृतादिषु सद्यःपातित्यजनकत्वात् सद्यःपातित्यहेतुकर्मसाहचर्यात् । तथा च सम्भाषणादिभिः कलौ न सद्यः पातित्यं कृतादिष्विव किं तु कर्मणैव । सम्भाषणादिभिस्तु संवत्सरान्ते ऽपि कलौ न पातित्यं किं तु पतिततुल्यतामात्रम् । "भवेदूर्ध्वं तु तत्सम" इति वक्ष्यमाणत्वात् ।

एते महापातकिनस्तत्संसर्गी च पञ्चमः ।
एतैः सह समायोगं यः करोति दिने दिने ॥
तुल्यतां याति सो ऽप्याशु कलौ संवत्सरे गते ।

इति पाद्मवाक्याच्च । न चैतावतैव पातित्यं गम्यते, राजसमोमन्त्रीति वत्तत्साम्यबोधकत्वे ऽपि तत्त्वानवबोधकत्वात् ।

अत एव "संसर्गदोषः पापेष्विति" संसर्गदोषाभावः कलिवर्ज्यप्रकरणेऽभिहितः सङ्गच्छते । न चैवं संसर्गमाचरन्विप्र इत्यादिना अग्रे प्रायश्चित्ताभिधानमसङ्गतमिति वाच्यम् । तस्य संसर्गोत्पन्नपापविषयत्वेन पातित्यविषयत्वाभावात् । दोषः पातित्यं "भवेदूर्ध्वं तु तत्सम" इति साम्याभिधाने ऽपि तत्प्रायश्चित्तानभिधानाच्च । तच्च तत्रैव यथासम्भवं व्याख्यास्यते । न च कर्मणः सर्वत्रा ऽपि सद्यःपातकत्वेन कलाविति व्यर्थम् । अन्यत्र सम्भाषणादेस्तस्य च सद्यःपातकत्वं कलौ तु केवलस्यैवेत्यर्थात् । तस्मात्कलौ कर्मणैव सद्यःपातित्यं न संसर्गेण यौनादिना ऽपि ।

न च यौनस्रौवमौख्यैः सद्यः पततीति विष्णुवाक्यविरोधः । तेषां कृतविषयमुखसम्भवसम्भाषणाध्यापनसाहचर्येण कृतादिविषयत्वात् । तथा हि मुख्यस्य मुखसम्भवाप्ताध्यापनस्य सम्भाषणत्वेन सम्भाषणेऽन्तर्भावः । यौनस्य मैथुनस्य योनिलिङ्गस्पर्शत्वेन स्पर्शेऽन्तर्भावः । स्रौवस्य याजनस्य पुरोडाशादिभक्षणत्वेनाशादनेऽन्तर्भाव इति सर्वं सुस्थम् ।

इदानीं अवज्ञातमहापुरुषादिशापपरिपाकहेतुकालव्यवस्थामाह ।

कृते तात्क्षणिकः शापस्त्रेतायां दशभिर्दिनैः ।
द्वापरे चैकमासेन कलौ संवत्सरेण तु ॥ २७ ॥

कृतयुगे तात्क्षणिकः स एव क्षणः तत् क्षणं तत्क्षणे भवस्तात्क्षणिकः शापः शापपरिपाको अनिष्टाशंसनं, त्रेतायां दशभिर्दिनैरहोरात्रैः, द्वापरे तु एकेन मासेन त्रिंशद्दिनसमूहेन, कलौ संवत्सरेण द्वादशमाससमूहेन भवतीति । अयमर्थः कृते धर्मस्य प्राबल्येन शप्तुः परानिष्टविषयिणी वाक्सिद्धिस्तत्कालमेव भवति कलौ तु धर्मदौर्बल्यात्संवत्सरेणेति । एवं त्रेताद्वापरयोरपि योज्यम् ।

तदाह बृहत्पराशरः ।

कृते तात्क्षणिकः शापस्त्रेतायां दशभिर्दिनैः ।
मासेन द्वापरे ज्ञेयः कलौ संवत्सरेण तु ॥ इति ।

शाप इत्याशीर्वादस्याऽप्युपलक्षणं न्यायसाम्यात् ।

ननु

यत्कृते दशभिर्वर्षैस्त्रेतायां हायनेन च ।
द्वापरे यच्च मासेन अहोरात्रेण तत्कलौ ॥
तपसो ब्रह्मचर्यस्य जपादेश्च फलं द्विजाः ।
प्राप्नोति पुरुषस्तेन कलिः साध्विति भाषितम् ॥

इत्यादिवैष्णवादिवाक्यैः कलौ धर्मस्याशुफलत्वप्रतिपादनात्कथमुच्यते संवत्सरेण शापपरिपाक इति । सत्यम् । कृतादिषु विलम्बेन फलजनकत्वमधर्मानभिभवात् । कलौ त्वविलम्बेन धर्मोत्पत्तावपि विलम्बेन फलत्वाभिधानात् । तदेतत्तत्रैवोक्तम् ।

धर्मसंसाधने क्लेशो द्विजातीनां कृतादिषु ।
अल्पेनैव प्रयत्नेन धर्मः सिध्यति वै कलौ ॥
धर्मोत्कर्षमतीवाशु प्राप्नोति पुरुषः कलौ ।
स्वल्पायासेन धर्मज्ञास्तेन तुष्टोऽस्म्यहं कलेरिति ॥

यद्वा विवादे सत्यासत्यनिर्णायकशपथपरिपाककालव्यवस्थामाह ।

शापः शपनं शपथ इति यावत् । "शपनं शपथः पुमानि"ति कोशात् स च विवादे सत्यासत्यनिर्णयाय देवतादिस्पर्शनम्, तत्.कृते तत्क्षणमेव निर्णायकम् । त्रेतायां दशभिर्दिनैर्द्वापरे मासमात्रेण कलौ संवत्सरेण ।

कलौ द्वादशभिर्मासैः शपथः परिपच्यते । इति वायुपुराणात् ।

यत्तु कोशपानस्य शपथत्वे ऽपि चतुर्दशभिर्दिनैर्निर्णायकत्वम् ।

अर्वाक्चतुर्दशादह्नो यस्य नो राजदैविकम् ।
व्यसनं जायते घोरं स शुद्धः स्यान्न संशयः ॥

इति योगीश्वरादिभिरुक्तं तत्कृतादिषु कोशपानमात्रविषयम् । न शपथान्तरविषयम् । कोशपानं तु भक्तस्यैव तस्याभिधानात् । याज्ञवल्क्यादिस्मृतेर्युगान्तरविषयत्वाच्च ।

उक्तं च

कृते तु मानवा धर्मा इति ।
मनुर्यां याज्ञवल्क्यश्च वसिष्ठः प्राह निष्कृतिं ।
सा कृतादिषु वर्णानां सति धर्मे चतुष्पदे ॥ इति बृहत्पाराशरीयाच्च ।

दानमेव कलौ परमित्युक्तं तत्र गुणतारतम्येन फलतारतम्यं वक्तुं तदेव तावद्विभजते ।

अभिगम्य कृते दानं त्रेतास्वाहूय दीयते ।
द्वापरे याचमानाय सेवया दीयते कलौ ॥ २८ ॥

कृते अभिगम्य प्रतिग्रहीतृसकाशं गत्वा दानं क्रियते त्रेतासु बहुवचनं पाशबहुत्ववत्कृतद्वापरादिषु वा जातावेकवचनम् । प्रतिग्रहीतारमाहूय तस्मै दीयते द्वापरे स्वयमेवागत्य मह्यं इदं देहीति याचमानाय प्रतिग्रहीत्रे दीयते कलौ सेवया तदाज्ञाकरणेन दीयते । अत्र वर्तमानापदेशाद्युगप्रभावकथनमात्रं मतं न तु दानगुणव्यवस्थापनम् । अन्यथा सेवादानस्यातिनिष्फलतोपसंहाराद्विधिविरोधः स्यात् । तदाह बृहस्पतिः

कृते प्रदीयते गत्वा त्रेतास्वानीयते गृहे ।
द्वापरे च प्रार्थयतः कलावनुगमान्विते ॥

बृहत्पराशरो ऽपि ।

अभिगम्य कृते दानं त्रेतास्वाहूय दीयते ।
द्वापरे याचमाने तु कलौ सेवाय दीयते ॥

इदानीं तत्फलतारतम्यमाह ।

अभिगम्योत्तमं दानमाहूयैव तु मध्यमम् ।
अधमं याचमानाय सेवादानं तु निष्फलम् ॥ २६ ॥

अभिगम्य यद्दानं तदुत्तममनन्तफलम् । आहूय यद्दानन्तन्मध्यमं सहस्रगुणफलं याचमानाय यद्दानं तदधमं पञ्चशतगुणफलं सेवादानं तु निष्फलं फलाजनकमिति ।

तदुक्तं पुराणसारे ।

गत्वा प्रदीयते दानं तदनन्तफलं स्मृतम् ।
सहस्रगुणमाहूय याचितं तु तदर्द्धकम् ॥
अभिगम्य तु यद्दानं यद्वा दानमयाचितम् ।
विद्यते सागरस्यान्तो दानस्यान्तो न विद्यते ॥ इति ।

यद्यपि "याचिते ना ऽपि दातव्यं श्रद्धापूतं तु शक्तित" इति योगिवाक्येन याचिते ऽपि दानमुक्तम् । तथा ऽपि याचितेन श्रद्धापगमे सति यद्दानं तदधममिति द्रष्टव्यम् । श्रद्धापूतमिति वचनात् । यद्यपि सेवादानं न सर्वात्मना निष्फलं तस्य तामसत्वेन तिर्यग्योन्युपभोग्यत्वात् । तथापि ऐहिकामुष्मिकफलहेतुत्वाभावान्निष्फलमिति ।

तदुक्तं गीतासु

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

तामसानां फलं भुङ्क्ते तिर्यक्त्वे मानवः सदेति ।

स्कान्दे ऽपि वृथादानान्युपक्रम्य

"परिचारकाय भृत्याय सर्वस्व पिशुनाय च ।
इत्येतानि च राजेन्द्र वृथा दानानि षोडश" ॥ इति ॥

अभिगम्य दानस्योत्तमत्वाभिधानं सेवादानस्य निष्फलत्वाभिधानं चानुष्ठेयत्वाननुष्ठेयत्वप्रतिपादनाय ।

तदाह बृहत्पराशरः

अभिगम्योत्तमं दानमाहूतं चैव मध्यमम् ।
अधमं याचमानं स्यात्सेवादानं तु निष्फलमिति ॥

कृतादिषु धर्मभेदे नृणां युगरूपानुसरणं हेतुरुक्तस्तत्र प्रस्तुतत्वात्कलिस्वरूपं विशेषतः प्रपञ्चयति ।

जितो धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं चैवानृतेन च ।
जिताश्चोरैश्च राजानः स्त्रीभिश्च पुरुषाः कलौ ॥३०॥

धर्मो विध्यर्थः सन्ध्यास्नानादिरधर्मेण तत्कालनिषिद्धेन निद्रालस्यादिना जितो ऽभिभूतः सत्यं साक्षिसभ्यादिवाक्येषु अनृतेन मिथ्यावचनेन तिरस्कृतं चोरैः परस्वापहारतत्परै राजानो ऽन्यायमार्गानुवर्तिनो जितास्तिरस्कृताः स्त्रीभिर्गृहिणीभिर्गृहकार्यचर्चायां पुरुषाः पराभूताः । यद्वा-स्त्रीभिः स्वपरसाधारणीभिः स्वविषये धैर्यप्रच्यावनेनाभिभूताः पुरुषाः । अत्र धर्मादीनामभिभवकथनेन दुर्बलत्वमधर्मादीनां चाभिभावकत्वकथनेन प्रबलत्वमुक्तम् ।

तदाह बृहस्पतिः

तिष्ये ऽधर्मस्त्रिभिः पादैर्धर्मः पादेन संस्थितः ॥ इति ।

बृहत्पराशरे ऽपि

धर्मश्च सत्यमायुश्च तुर्यांशेन कलौ युगे ।
पुरुषाश्च जितास्त्रीभिः राजानो दस्युभिर्जिताः ।
जितो धर्मश्च पापेन अनृतेन तथा ऋतमिति ॥

किं च ।

सीदन्ति चाग्निहोत्राणि गुरुपूजा प्रणश्यति ।
कुमार्यश्च प्रसूयन्ते अस्मिन्कलियुगे सदा ॥ ३१ ॥

अग्निहोत्रस्य नित्यत्वात्तदुत्सादो निन्दातिशयनिमित्तम् ।

ननु

अग्निहोत्रं गवालम्भं सन्यासं पलपैतृकम् ।
देवराच्च सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥

इत्यनेन अग्निहोत्रस्य कलौ निषेधात्कथं तदभावोऽनिन्द्यानिमित्तम् । उच्यते । गोनराश्वमेधानामग्निहोत्रानन्तरभाविनां निषेधानुपपत्तिरेवाग्निहोत्रस्य कलौ गमिका तदभावे तेषामप्राप्यत्वात् । तथा अग्निहोत्रहवणोलेहस्य लिढापरिग्रहस्य सौत्रामण्यां सुराग्रहस्य सत्रदीक्षाया विप्राणां शामित्रसोमविक्रययोः निषेधश्च कलावग्निहोत्राभावे नोपपद्येत । तस्माद्विशेषनिषेधः सामान्याभ्यनुज्ञानार्थ इति न्यायादस्त्यग्निहोत्रं कलौ । न चेदं लिङ्गं निषेधश्रुतेर्न बाधकमिति वाच्यम् । तयोः कलिपूर्वापरभागविषयत्वेन विषयभेदकल्पनान्नानुपपत्तिः । तथा हि । द्विविधं तावदग्निहोत्रं सर्वाधानेनार्द्धानेन च । तत्र सर्वाधानेन चतुश्चत्वारिंशच्छतवर्षपर्यन्तमेव कार्यं नोपरिष्टात् ।

तथाह व्यासः ।

चत्वार्यब्दसहस्राणि चत्वार्यब्दशतानि च ।
कलेर्यदागमिष्यन्ति तदा त्रेतापरिग्रहः ॥
सन्यासश्च न कर्तव्यो ब्राह्मणेन विजानता ॥ इति ।

अत्र त्रेतापरिग्रह इति वदन्सर्वाधानमेवाभिप्रेतवान् ।

अत एव लौगाक्षिः

अर्धाधानं स्मृतं श्रौतस्मार्ताग्न्योश्च पृथक्कृतिः ।
सर्वाधानं तयोरैक्यकृतिः पूर्वयुगाश्रितेति ।

युगस्य पूर्वं पूर्वयुगं कलिपूर्वभाग इति व्याख्येयम् । अन्यथा व्यासवाक्याद्विचमूलत्वापत्तेः । अर्धाधानं तु यावद्वर्णवेदविभागं कार्यम् ।

तदाह देवलः

यावद्वर्णविभागोऽस्ति यावद्वेदः प्रवर्तते ।
सन्यासं चाग्निहोत्रं च तावत्कुर्यात्कलौ युगे ॥ इति ।

नन्विदमनुवादकं न व्यवस्थापकं वैदिककर्मणो वर्णवेदसाध्यत्वेन तदभावेऽर्थत एव तन्निवृत्तेः । मैवम् । तात्पर्यानवगमात् । तथा हि

वर्णानां विभागो नाम योनिवृत्तिधर्मलिङ्गसंकरानपगमाभ्यां यथावस्थितत्वम् । वेदप्रवृत्तिश्चानुष्ठीयमानं पदार्थाभिप्रायकश्रुत्यनुसन्धानसामर्थ्ये तदुभयं यावत्तावदग्निहोत्राद्यनुष्ठेयं नोपरिष्टादित्यर्थः । यद्यग्निहोत्रं सामान्येनोपात्तं तथाऽपि सर्वाधानव्यवस्थापकाविरोधेनार्धाधानं विवक्षितमित्यलमतिप्रपञ्चेन ।

एतेन सन्यासेऽपि विवादः पराकृतः । अत एव—

—"यतेस्तु सर्ववर्णेषु भिक्षाचर्याविधानत" इत्यनेन यतेः सार्ववर्णिकभिक्षाप्रतिषेधः कलिवर्ज्येषु संन्यासाश्रमे लिङ्गम् । व्यवस्थाद्वयं तु त्रिदण्डैकदण्डाभिप्रायेणेति ज्ञेयम् ।

अग्निहोत्राणि इति बहुवचनादन्यान्यपि श्रौतस्मार्तकर्माणि सीदन्ति नश्यन्ति ।

तथा च महाभारते

यज्ञे प्रतिनिधिः पार्थ दाने प्रतिनिधिस्तथा ।
व्रते प्रतिनिधिश्चैव तस्मिन्काले प्रवर्तते ॥
निवृत्तयज्ञस्वाध्यायाः स्थालीपाकविवर्जिताः ।
ब्राह्मणाः सर्वभक्ष्याश्च भवन्तीह गते युगे ॥

गुरूणां पितृश्वश्रवादीनां पूजा अलंघनीयता प्रणश्यति ।

तथा च मात्स्येऽपि

पितॄन् पुत्रा नियोत्स्यन्ति वध्वः श्वश्रूश्च कर्मणा ।
वाक्शरैस्तर्जयिष्यन्ति गुरुं शिष्यास्तथैव च ॥

भारतेऽपि

न क्षंस्यति पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा ।
भार्या च पतिशुश्रूषां करिष्यति कदा च नेति ॥

कुमार्यः कन्याः कुमाराश्च प्रसूयन्ते प्रजनयन्ति ।

तथा च भारते ।

पञ्चमेवाथ षष्ठे वा वर्षे कन्या प्रसूयते ।
सप्तवर्षाष्टवर्षाश्च प्रजनिष्यन्ति वै नराः ॥

सप्तवर्षाष्टवर्षाश्च स्त्रियो गर्भधरा नृप ।
दशद्वादशवर्षाणां पुंसां पुत्रा भवन्ति च ॥ इति ।

अस्मिन्वर्तमाने कलियुगे सदा कल्पान्तरवर्तिनि च कलियुगे ऽप्येषैव स्थितिः ।

तदुक्तं विष्णुपुराणे

यदा यदा सतां हानिर्वेदमार्गानुसारिणाम् ।
तदा तदा कलेर्वृद्धिरनुमेया विचक्षणैः ॥

भारते ऽपि ।

यथर्त्तावृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥ इति ।

यद्विदमेवं व्याख्येयम् । सीदन्ति चाग्निहोत्राणीत्यत्र वर्तमानापदेशेन भाव्यव्यापारमात्रं प्रतीयते । तस्य च भावकव्यापारमृते अन्यथाऽनुपपत्त्या भावकव्यापारः कल्प्यते । अष्टाकपालो भवतीत्यादिवत् । तथा च त्रवर्णिकाः कलावग्निहोत्राणि सादयेयुरित्यर्थः सिध्यति । उक्तं च अग्निहोत्रं गवालम्भमित्यादि पूर्वादाहृतवचनं तस्य च व्यवस्था पूर्वादाहृतैव । तथा गुरुपूजा प्रणश्यति इत्यत्रा ऽपि प्रयोज्यव्यापारेण प्रयोजकव्यापारकल्पनावश्यम्भावाद्गुरुपूजां प्रशामयेदित्यर्थः सिध्यति । तदुक्तं कलिवर्ज्यप्रकरणे दक्षिणा विधिचोदितेति । विधिचोदिता च दक्षिणा "गुरवे तु वरं दत्वे"त्यादिना विहिता । तथा कुमार्यश्च प्रसूयन्ते इत्यत्रापि कुमारीः प्रसावयेदित्यर्थः सिध्यति । तथा च निरुक्ते स्त्रीणां दानविक्रयातिसर्गाः विद्यन्ते न पुंसः पुंसो ऽपीत्येके शौनःशेपे दर्शनात् । दृश्यते च स्त्रीमण्डले मल्पालदेशे ज्येष्ठकन्यापुत्रयोरपि विवाहः । अन्येषामतिसर्गः । सोऽपि निषिद्धः कलिवर्ज्यप्रकरणे बृहन्नारदीये । द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपगतं तथेति । असवर्णासूपगतन्तथा इत्यन्वयः । न च असवर्णास्विति कन्याविशेषणम् । सवर्णान्याङ्गनादुष्टैः संसर्गः शोधितैरपीति असवर्णासु कन्यासु उपगतं तथेति । असवर्णासूपगमनस्याधिक-

निषेधात् । तथा चात्रप्रशब्दोऽपि निषेधार्थः सिध्यति । तत्रप्रस्मर्तव्यमिति शबरस्वामिना प्रशब्दस्य निषेधार्थकत्वप्रगटनादित्यलम् ।

यदुक्तं तपः परं कृतयुग इत्यादि, तत्र हेतुमाह ।

कृते त्वस्थि गताः प्राणास्त्रेतायां मांसमाश्रिताः ।
द्वापरे रुधिरं चैव कलौ त्वन्नादिषु स्थिताः ॥ ३२ ॥

प्राणाः पञ्चापि वायवः प्राणापानसमानोदानव्यानाः हृदयादिस्थानस्थितास्ते कृते अस्थ्यन्तर्वर्तिनो यावदस्थ्यव्याकुला त्रेतायां यावन्मासं द्वापरे च यावद्रुधिरं कलौ तु यावदन्नोपभोगं आदिशब्दात्पानीयपानं च यावत् । तावत्स्थिता अव्याकुलाः चक्षुरादीन्द्रियाणि अपि प्राणाधीनव्यापारत्वात् प्राणशब्देनोपलक्ष्यन्ते न वै वाचो न चक्षूंषि श्रोत्राणि न मनांसीत्याचक्षते प्राणा इत्येवाचक्षत इति छान्दोग्यश्रुतेः । तान्यपि यावदस्थ्याद्यव्याकुलानीति तथाच कृते कृच्छ्रादितपसा मांसाद्युपक्षयेऽप्यस्थ्नामनुपक्षयादव्याकुलप्राणतया तपस्सिद्धिर्न त्रेतायां, तत्र बाह्येन्द्रियवृत्तिनिरोधेन रुधिरादिद्रवधातुक्षये ऽपि न मांसोपक्षय इत्यव्याकुलप्राणतया ज्ञानसिद्धिर्न द्वापरे तत्र तु यागीयव्रतपानेनान्नत्यागे ऽपि न रुधिरक्षय इति यागसिद्धिर्न कलौ कलौ त्वन्नापरिहारेणापि दानसिद्धिरिति सर्वयुगेषु प्राणाधाराबाधेन धर्मानुष्ठानं प्रदर्शितम् । तत्र तपसो मांसोपशोषकत्वमुक्तं स्कान्दे

वेदोक्तेन प्रकारेण कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः ।
शरीरशोषणं यत्तत्तप इत्युच्यते बुधैरिति ॥

इन्द्रियनिरोधस्य रुधिरोपशोषकत्वमुक्तमुत्तरगीतासु ।

इन्द्रियाणां निरोधेन देहे नश्यन्ति धातवः ।
देहे नष्टे कुतो बुद्धिर्बुद्धिनष्टे कुतो ज्ञतेति ॥

यागे दीक्षितस्यान्नत्याग उक्तः कल्पकारैः पीवा दीक्षते कृशो यजेतेति यदा ऽस्य चक्षुषो कृष्णं नश्यत्यथ सुमेध्यो भवतीति च । कलौ तु दानेषु नात्यन्तिको ऽन्नत्यागो ऽङ्गमिति न दानेषु प्राणपीडा ततश्च उत्तरोत्तर-

युगेषु पूर्वपूर्वयुगधर्मानुष्ठानमशक्यमेव पूर्वपूर्वयुगेषु तूत्तरोत्तरयुगधर्मा अपि स्वनुष्ठेया इति सर्वं सुस्थम् ।

तदाह बृहत्पराशरः ।

कृते त्वस्थिगताः प्राणास्त्रेतायां मांसमेव च ।
द्वापरे रुधिरं यावत्कलावन्नाद्यमेव त्विति ॥

नन्वेवं धर्मे सत्यग्निहोत्रादिरहितेषु द्विजेषु कलिधर्मा दानादयोऽपि कथं साङ्गाः स्युः तेषामपि दातृदेययात्रादिशुद्ध्यधीनत्वादित्यत आह ।

युगे युगे च ये धर्मास्तत्र तत्र च ये द्विजाः ।
तेषां निन्दा न कर्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः ॥ ३३ ॥

युगे युगे प्रतियुगं ये धर्मा गवालम्भनविधवानियोजनादयः कृतयुगादौ, स्वयं कर्षणवेदैकदेशाध्ययनादयश्च कलौ तत्र तत्र युगे तदनुष्ठातारो ये द्विजाश्च ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याश्चकाराच्छूद्रादयोऽपि तेषां धर्मिणां द्विजानां च निन्दा अधर्माभासत्वोद्भावनेन दोषकीर्तनं न कर्तव्यं तत्तद्युगविहितत्वेन वास्तवाधर्मत्वाभावात्तदेवाह हि यतस्ते धर्माः द्विजाश्च युगरूपास्तत्तद्युगानुरूपाः वीप्सायां पुनर्वचनं प्रतियुगं धर्मवैलक्षण्यवद् द्विजातीनामपि धर्मवैलक्षण्यप्रतिपादनाय तच्च सर्ववर्णकन्यापरिणयेन युगान्तरे स्पष्टमेव मूर्धावसिक्तादीनामपि द्विजत्वात् ।

तदुक्तमारण्यके ।

भूमिर्नद्यो नगाः शैलाः सिद्धा देवर्षयस्तथा ।
कालेन सह वर्तन्ते तथा भावा युगे युगे ॥
कालं कालं समासाद्य नराणां नरपुङ्गव ।
बलवर्ष्मप्रभावा हि प्रणश्यन्त्युद्भवन्ति चेति ॥

वर्ष्म शरीरं प्रभावो धर्मातिशयः । इदमत्रोक्तम् । यथा कृतादौ गवालम्भादिधर्माणां लोकविरोधेऽपि व्यासादिद्विजानां चानेकनिषिद्धानुष्ठातृत्वेऽपि न निन्दा प्रभावाधिक्येन तत्कालानुरूपत्वात् । तदुक्तमापस्तम्बेन ।

तेषां तेनोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते ।
तदन्वीक्ष्य प्रयुञ्जानः सीदत्यवरको जन इति ॥

तथा कलिधर्माणामपि स्वयङ्कर्षणवेदैकदेशाध्ययनादीनां तदनुष्ठातॄणां द्विजानां च निन्दा न कार्या अल्पप्रभावत्वे न कलिकालानुरूपत्वादिति ।

तदाह बृहत्पराशरः ।

युगे युगे तु ये धर्मास्तेषु धर्मेषु ये द्विजाः ।
ते द्विजानावमन्तव्या युगरूपा द्विजोत्तमाः ॥ इति ।

यतो युगरूपा इति हेतुरत एव युगाननुरूपा धर्मा द्विजाश्च प्रतिषिद्धाः ।

ब्रह्मपुराणे

दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणं च कमण्डलोः ।
गोत्रान्मातृसपिण्डाच्च विवाहो गोवधस्तथा ॥
नराश्वमेधौ मद्यं च कलौ वर्ज्यं द्विजातिभिः ।

तथा

देवराच्च सुतोत्पत्तिर्दत्ता कन्या न दीयते ।
न यज्ञे गोवधः कार्यः कलौ न च कमण्डलुरिति ॥

बृहन्नारदीये ऽपि ।

समुद्रयातुस्वीकारः कमण्डलुविधारणम् ।
द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपगतं तथा ॥
देवराच्च सुतोत्पत्तिः मधुपर्के पशोर्वधः ।
मांसदानं तथा श्राद्धे वानप्रस्थाश्रमस्तथा ॥
दत्तायास्तायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च ।
दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्वमेधकौ ॥
महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखः ।
इमान्धर्मान्कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिण इति ॥

शौनकीये धर्मज्ञसमये ऽपि ।

विहितान्यपि कर्माणि धर्मलोपभयाद्बुधैः ।
समापने निवृत्तानि साध्वभावात्कलौ युगे ॥

विधवायां प्रजोत्पत्तौ देवरस्य नियोजनम् ।
बालिकाक्षतयोन्याश्च वरेणान्येन संस्कृतिः ॥
कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजातिभिः ।
आततायिद्विजाग्र्याणां धर्मयुद्धेन हिंसनम् ॥
द्विजस्याब्धौ तु नैयातुः शोधितस्याऽपि संग्रहः ।
सत्रदीक्षा च सर्वेषां कमण्डलुविधारणम् ॥
महाप्रस्थानगमनं गोसंज्ञप्तिश्च गोसवे ।
सौत्रामण्यामपि सुराग्रहणस्य च संग्रहः ॥
अग्निहोत्रहवण्याश्च लेहो लीढापरिग्रहः ।
वानप्रस्थाश्रमस्याऽपि प्रवेशो विधिबोधितः ॥
वृत्तस्वाध्यायसापेक्षमघसङ्कोचनं तथा ।
प्रायश्चित्तविधानं च विप्राणां मरणान्तिकम् ॥
संसर्गदोषः स्तेयान्यमहापातकनिष्कृतिः ।
वरातिथिपितृभ्यश्च पशूपाकरणक्रिया ।
दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ॥
सवर्णान्याङ्गनादुष्टैः संसर्गः शोधितैरपि ।
अयोनौ संग्रहे वृत्ते परित्यागो गुरुस्त्रियाः ॥
परोद्देशात्मसन्त्याग उच्छिष्टस्याऽपि वर्जनम् ।
प्रतिमाभ्यर्चनार्थाय सङ्कल्पश्च सधर्मकः ॥
अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शनमेव च ।
शामित्रं चैव विप्राणां सोमविक्रयणं तथा ॥
षड्भक्तानशनेनान्नहरणं हीनकर्मणः ।
शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणाम् ॥
भोज्यान्नता गृहस्थस्य तीर्थसेवाऽतिदूरतः ।
शिष्यस्य गुरुदारेषु गुरुवद्वृत्तिशालिता ॥
आपद्वृत्तिर्द्विजाग्र्याणामश्वस्तनतथा तथा ।
प्रजार्थं तु द्विजाग्र्याणां प्रजारण्यिपरिग्रहः ॥
ब्राह्मणानां प्रवासित्वं मुखाग्निधमनक्रिया ।
बलात्कारादिदुष्टस्त्रीसंग्रहो विधिचोदितः ॥
यतेस्तु सर्ववर्णेषु भिक्षाचर्या विधानतः ।

नवोदके दशाहं च दक्षिणा विधिचोदिता ॥
ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पचनादिक्रिया ऽपि च ।
भृग्वग्निपतनैश्चैव वृद्धादिमरणं तथा ॥
गोतृप्तिशिष्टे पयसि शिष्टैराचमनक्रिया ।
पितापुत्रविरोधेषु साक्षिणां दण्डकल्पनम् ॥
यत्र सायं गृहत्वं च मुनिभिस्तत्त्वतत्परैः ।
एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः ॥
निवर्त्तितानि कर्माणि व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ।
समयश्चा ऽपि साधूनां प्रमाणं वेदवद्भवेदिति ॥

अन्यत्रा ऽपि पुराणे ।

ऊढायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्ठांशं गोवधं तथा ।
कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुमिति ॥

निगमे ऽपि ।

अक्षता गोपशुश्चैव श्राद्धे मांसं तथा मधु ।
देवराच्च सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेदिति ॥

स्मृत्यन्तरे ऽपि ।

देवराच्च सुतोत्पत्तिः गोमेधं च कमण्डलुम् ।
अक्षतां पौरुषं मेधं कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥

ब्रह्मपुराणे ऽपि ।

स्त्रीणां पुनर्विवाहश्च देवरात्पुत्रसन्ततिः ।
स्वातन्त्र्यं वा कलियुगे न कर्तव्यं कदाचन ॥

क्रतुरपि ।

देवरेण सुतोत्पत्तिर्दत्ता कन्या न दीयते ।
न यज्ञे गोवधः कार्यः कलौ न च कमण्डलुः ॥

बौधायनो ऽपि ।

विधिर्यो निश्चितः पूर्वं क्रियते नेह साम्प्रतम् ।
पुरा कल्पे स एतच्च विधवाया नियोजनम् ॥

हेमाद्रौ ।

यथा नियोगजो धर्मो नानुबन्ध्या वधो ऽपि च ।
तथोद्धारविभागो ऽपि नैव सम्प्रति वर्तते ॥

अन्यत्रा ऽपि ।

अग्निहोत्रं गवालम्भं सन्यासं पलपैतृकम् ।
देवरेण सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥

ब्रह्मपुराणे ऽपि ।

शपथाः शकुनाः स्वप्नाः सामुद्रिकमुपश्रुतिः ।
उपयाचितमादेशाः सम्भवन्ति कलौ क्व चित् ॥
तस्मात्तन्मात्रलाभेन कलौ कार्यं न कारयेत् ।

अथैतानि व्याक्रियन्ते । दीर्घकालमष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यमित्यादिश्रुत्युक्तं तेन नैष्ठिकब्रह्मचर्यमर्थत एव निषिद्धम् । कमण्डलुधारणमथ कमण्डलुचर्यामुपदिशन्तीत्यादिबौधायनोक्तेतिकर्त्तव्यताकं सोदकं च कमण्डलुमित्यनेन स्नातकस्य विहितं मृन्मयकरकधारणं न तु नैष्ठिकब्रह्मचर्यं पूर्वोक्तत्वेन पौनरुक्त्यात् । ना ऽपि वानप्रस्थाश्रमः, बृहन्नारदीये पृथग् उपादानात् । गोत्राच्च गोत्रोत्पन्नायाः पितृष्वसुः, मातृसपिण्डान्मातुलाद्, गोत्रसापिण्ड्ययोः सामान्यनिषेधेनैव प्राप्त्यभावादेतन्निषेधानुपपत्तेरयमर्थः कर्तव्यो यः श्रुतिस्मृतिसदाचारैर्मातुलकन्यापरिणयो निर्णीतः सो ऽत्र निषिध्यत इति । तेन यानि कानि चित् मातुलकन्यापरिणयनिषेधकानि मन्वादिवाक्यानि तानि कलिविषयाण्येव ।

अत एव व्यासेन कलिनिन्दाप्रक्रमे ।

तृतीयां मातृतः कन्यां तृतीयां पितृतस्तथा ।
शुल्केन चोद्वहिष्यन्ति विप्राः पापविमोहिताः ॥ इत्युक्तम् ।

मातृतो मातृपक्षे कूटस्थां तृतीयां मातुलसुतां पितृतः पितृपक्षे तृतीयां पैतृष्वसेयीमित्यर्थः । एतेन विधायकवाक्यानां युगान्तरविषयत्वं कृष्णार्जुनादीनां मातुलकन्यापरिणयेन स्पष्टीकृतमिति न क्वापि विरोधः । अत एवाधुनिकानां तदाचारो ऽप्यनाचारः इति बौधायनेन पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणत इत्युपक्रम्य यथैतदनुपेतेन सह भोजनं स्त्रिया सह

भोजनं पर्युषितभोजनं मातुलपितृष्वसृदुहितृपरिणयनं चेति । तथोत्तरतः, ऊर्णाविक्रयः सीधुपानं उभयतोदद्भिर्व्यवहारः आयुधीयकं समुद्रयानमित्यनेन प्रतिपादितम् । यदपि तत्र तत्र देशप्रामाण्यमेव स्यादित्यनेन तत्तद्देशे ऽनुष्ठेयत्वमुक्तम्, तदपि पूर्वपक्षतया, सिद्धान्ते तु मिथ्या एतदिति गौतम, उभयमेव नाद्रियेत शिष्टस्मृतिविरोधादिति प्रतिपादितत्वाद्, इत्यलम् ।

गोवधो मधुपर्क्कादौ न तु गोमेधे तस्य बृहन्नारदीये पृथगुपादानात् । यद्यपि मुख्यनिषेधे अनुकल्पो न प्राप्नोति तथाऽपि वचनाद्भवति ।

तदाह मार्कण्डेयः ।

माधुपर्किकपश्वर्थे ततो मात्रां प्रकल्पयेत् ।
सहिरण्यं बीजमात्रं द्रविणेन सदैव तु ॥
पशुः कलौ न कर्तव्य इत्याह भगवान्भृगुरिति ।

नरमेधो ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभत इत्यादिनोक्तः । अश्वमेधस्तरति सर्वं पाप्मानं तरति ब्रह्महत्यां योऽ श्वमेधेन यजत इत्यनेनोक्तः । मद्यं सुरा । द्वादशं तु सुरामद्यमिति पुलस्त्यस्मरणात् । सा च सौत्रामण्यादौ कलौ निषिध्यते । सौत्रामण्यां सुराग्रह इति कलिवर्ज्ये वचनात् । सौत्रामणीप्राप्तिश्च नराश्वमेधसाहचर्यात् । तत्रापि सुराशब्देन पैष्टेव । तत्प्रकरणे तस्या एवोत्पत्तिप्रकारदर्शनात् ।

अथ वा मद्यशब्देन पानसाद्येकादशविधं मद्यमेव ।

यथाऽऽह पुलस्त्यः ।

पानसं द्राक्षमाधूकं खार्जूरं तालमैक्षवम् ।
मधूत्थं सैरमारिष्टं मैरेयं नारिकेलजम् ॥
समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव त्विति ।

तानि च द्विजातिभिस्त्रिभिर्मूर्द्धावसिक्तादिभिः षड्भिश्चानुलोमजैः कलौ वर्ज्यानि । तत्र ब्राह्मणस्य नित्यं मद्यं ब्राह्मणो वर्जयेदिति चतुर्ष्वपि युगेषु प्रतिषेधे ऽपि यत्र अनन्यौषधसाध्यव्याध्युपशमार्थं मद्यमभ्यनुज्ञातं तस्या ऽयं कलौ निषेधः ।

तथा च धन्वन्तरिः ।

मद्यप्रयोगं कुर्वन्ति शूद्राद्दिषु महार्त्तिषु ।
द्विजैस्त्रिभिस्तु न ग्राह्यं यद्यप्युज्जीवयेन्मृतमिति ॥

यद्यपि क्षत्रियवैश्ययोः ।

कामादपि हि राजन्यो वैश्यो वाऽपि कथं च न ।
मद्यमेवासुरं पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते ॥

इति बृहद्याज्ञवल्क्येन तालादिमद्यमभ्यनुज्ञातं तथाऽपि द्विजैस्त्रिभिस्तु न ग्राह्यमिति वचनात्कलौ निषिध्यत इत्यलम् ।

तथा देवरात्पतिसोदरात्सपिण्डात्सगोत्राद्वा वाग्दानानन्तरं पतिमरणे भ्रातृपत्न्यां पुत्रोत्पत्तिः ।

यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ।
तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥
अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया ।
सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त‍ऋतावियात् ॥

इत्यादिमनुयाज्ञवल्क्याद्युक्तविधिना । न तु विवाहानन्तरं विधवायाम् । तस्य "नान्यस्मिन् विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभि"रित्यादिना मनुनैव पूर्वं निषेधात् । तेन धर्मज्ञसमये बौधायनवाक्ये च विधवाशब्दो व्याख्यात इति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु

उक्तो नियोगो मनुना निषिद्धः स्वयमेव तु ।
युगह्रासादशक्योऽयं कर्तुं सर्वैर्विधानतः ॥
तपोज्ञानसमायुक्ताः कृतत्रेतायुगे नराः ।
द्वापरे च कलौ नृणां शक्तिहानिर्हि निर्मिता ॥

इति बृहस्पतिना विवाहोत्तरविधवानियोगनिषेधस्य मनूक्तस्य कलिविषयत्वेनोपसंहाराद्वाग्दत्ताविषयको नियोगः कलावप्यभ्यनुज्ञायत इति अपरार्ककुल्लूकभट्टादिस्वरसत एव तत्प्रसङ्गः । नष्टे मृते प्रव्रजिते इत्यनेनाऽत्रे पराशरेणैव देवरातिरिक्तवरविधानादित्यलम् । दत्ता संस्कृता न वाग्दत्ता तदानीं द्वतत्वाप्रसङ्गेन कन्यात्वविशेषणानर्थक्यापातात् । कन्या-

अक्षतयोर्निर्दत्ताक्षतताया इति वचनात् कन्येति विशेषणेन दानयोग्यतायामपीत्युक्तं दानमन्यस्मै प्रतिपादनं पुनर्दानं परस्य चेति वचनात् । यज्ञे ज्योतिष्टोमादौ मैत्रावरुणीमनुबंध्यामालभेतेत्यादिना विहितो गोवधः । प्रत्येकमेवाऽत्र निषेधः स्पष्टः । समुद्रे नौकादिना द्वीपान्तरं यो याति तस्याऽन्यैः, "समुद्रयानं ब्राह्मणस्य न्यासापहरणमि"त्यादिबौधायनोक्तप्रायश्चित्तकरणे ऽपि स्वीकारो व्यवहारः द्विजस्याब्धौ तु नौयातुः शोधितस्याऽपि संग्रह इति वाक्यात् । द्विजानां ब्रह्मक्षत्रविशामसवर्णकन्यासु चतुगमनयाचने ऽपि गमनं तद्विवाहस्य धर्मज्ञसमये पृथक् निषेधात् । श्राद्धे पार्वणादौ मांसपरिवेषणम् ।

शौचं च पात्रशुद्धिश्च श्रद्धा च परमा यदि ।
अनन्ततृप्तिरुच्छाद्धे एतत् खलु न चामिषम् ॥
यस्तु प्राणिवधं कृत्वा मांसेनातर्पयेत् पितॄन् ।
सो विद्वांश्चन्दनं दग्ध्वा कुर्यादङ्गारविक्रयम् ॥
क्षिप्त्वा कूपे यथा किञ्चिद्बाल आदातुमिच्छति ।
पतत्यज्ञानतः सो ऽपि मांसेन श्राद्धकृत्तथा ॥
सर्वथाचं यदा न स्यादामिषं तु तदाश्रयेत् ।
ब्राह्मणश्च स्वयं नाऽद्यात्तच्च श्वादिहतं यदि ॥

इति बृहत्पराशरस्मरणात् ।

मांसादनमिति पात्रे कथञ्चिद्दत्तस्याऽपि भक्षणम् । वानप्रस्थस्तृतीयाश्रमः, महाप्रस्थानगमनमुत्तरदिग्लङ्घनं, गोमेधो यागविशेषः । विहितानीति जनमेजययज्ञसमापने सति बुधैस्तत्तद्वाक्यविहितान्यपि कर्माणि कलौ धर्मलोपभयान्निवर्त्तितानि तदनुष्ठानयोग्यसाधुपुरुषालाभात् । यथा आततायिनामुद्यतशस्त्रादीनां द्विजाग्र्याणां विप्राणां "ब्राह्मणं वा बहुश्रुतं । आततायिनमायान्तं हन्यादेवे"त्यादिना विहितं सम्मुखमकूटशस्त्रेण मारणम् । एतेन नाततायिवधे दोषो ऽन्यत्र गोब्राह्मणेभ्य इति सुमन्तुवाक्यं सामान्यमपि कलिविषयं सिद्धम् । सत्रे गवामयनादौ सप्तदशावराश्चतुर्विंशतिपरमास्सत्रमासीरन्नित्यादिना विहिते दीक्षा यजमानानाम् ।

सौत्रामण्यां यागविशेषे यजेत वा सौत्रामण्या इत्यादिना विहिते अथ सुराग्रहान्गृह्णातीति विहितसुराग्रहणकर्तुः संग्रहो व्यवहारः। तेन च सुराग्रहनिषेधो ऽपि सिध्यति। सौत्रामणीति वाजपेयाद्युपलक्षणम्।

यज्ञादौ च गवालम्भं वाजपेयसुराग्रहम्।
अग्निहोत्रहवण्याश्च निर्लेहं च कलौ त्यजेत्॥

इति बौधायनीयभाष्ये वसिष्ठस्मरणात्। अग्निहोत्रं हूयते यया स्रुचा सा वैकङ्कत्यग्निहोत्रहवणी तस्याश्च नित्यं होमानन्तरं हुतावशिष्टप्राशनार्थं लेहो जिह्वयास्वादनम्। कथं चिल्लीढायास्तस्याः पुनः परिग्रहो दिनान्तरे होमसाधनता। वृत्तमग्निहोत्रादि स्वाध्यायो वेदस्तावपेक्ष्याघस्याशौचस्य वेदाग्नियुक्तविप्रस्य त्र्यहमाशौचमिष्यत इत्यादिबलादिविहितसङ्कोचः। स चाशौचिसम्पर्के। सम्पर्काभावे तत्सङ्कोचस्य वक्ष्यमाणत्वात्। कामकृते महापातकादौ मरणान्तिकं यत्प्रायश्चित्तं "न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्निपतनादृत" इत्यादिनोक्तं तस्य विधानमुपदेशः। "मतिपूर्वमनिर्देश्यं प्राणान्तिकमिति स्थितिरिति" मनुस्मरणात् तर्हि कथं तदनुष्ठेयमिति चेत्स्वयमेव धर्मशास्त्राज्ज्ञात्वाऽन्यापदेशेन पृष्ट्वा वेति ब्रूमः।

संसर्गदोषः पतितसंसर्गेण पातित्यं "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्नि"त्यादिना प्रतिपादितम्। कलौ पतति कर्मणेति वाक्यात्। उपपादितं चैतत्प्राक्। एवं च संसर्गः शोधितैरपीत्यादिस्संसर्गनिषेधो नानुपपन्नः। अन्यथा पतितसंसर्गे दोषाभावः शोधितसंसर्गनिषेधश्चेति महद्वैषम्यं स्यात्। स्तेयान्यस्मिन्सुवर्णस्तेयव्यतिरिक्ते महापातके निष्कृतौ रहस्यप्रायश्चित्तं न प्रायश्चित्तमात्रं विरोधात्। नापि प्राणान्तिकं तस्योपदेशनिषेधेन स्वयं कर्तव्यताभ्यनुज्ञानात्। नापि व्यवहारः। ब्राह्मणभोजनादिविधिविरोधात्। नापि परलोकशुद्धिः। तस्याः साक्षात्पुरुषकृत्यसाध्यत्वेनावर्जनीयत्वात्। नाप्युपायनिषेधेन तन्निषेधः। पूर्वोक्तविधिविरोधात्। तस्माद्रहस्यप्रायश्चित्तमिति व्याख्येयम्। तद्बुधैर्मुने।

अत एव बृहन्नारदीयविष्णुपुराणादिषु ।
छादयन्ति प्रयत्नेन स्वदोषम्पापकर्मिणः ।
रहस्यामेव कुर्वन्ति प्रायश्चित्तक्रियां कलौ ॥
मनःशुद्धिविहीनानां निष्कृतिर्न ततो भवेद् ।

इत्यादिना तत्र तत्र कलिनिन्दाप्रक्रमे रहस्यमेव निन्दितं वक्ष्यति चैतन्नवमे "तस्मात्प्रकाशयेत्पापमि"त्यादिना । स्कान्देपि काशीखण्डे नवैतानि प्राकाश्यानि रहःपापमकुपितमित्यादिना । न चैवं सुवर्णस्तेयवर्जनमसङ्गतम् । तस्य कलावपरिहार्यत्वेन सुवर्णस्तेयस्य प्रतिनिमित्तं पर्षदुपदेशासम्भवेन रहस्यप्रायश्चित्ताभ्यनुज्ञानार्थत्वात् । वरातिथिभ्यां मधुपर्कं, पितृभ्यः श्राद्ध इति व्याख्यातम् ।

दत्तो मातापितृभ्यामन्यतरेण वा पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्बन्धूनाहूय राजनि निवेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा अदूरबान्धवं बन्धुसन्निकृष्ट एव प्रतिगृह्णीयादित्यादिवसिष्ठोक्तविधिना पुत्रीकृतः । औरसो धर्मपत्न्यां स्वस्मात्प्रसूतस्ताभ्यामितरेषां क्षेत्रजादीनां दशानां पुत्रत्वेन स्वीकारः ।

तथा च बृहस्पतिः ।

अनेकधा कृताः पुत्राः ऋषिभिर्ये पुरातनैः ।
न शक्यास्ते ऽधुना कर्तुं तपोहीनैरतन्द्रितैः ॥

अधुना कलियुग अतन्द्रितैरिति मुनिविशेषणम् । तथा

क्षेत्रजो गर्हितः सद्भिस्तथा पौनर्भवः सुतः ।
कानीनश्च सहोढश्च गूढोत्पन्नस्तथैव च ॥
दत्तो ऽपविद्धः क्रीतश्च अपविद्धस्तथैव च ।

दत्तनिषेधोऽत्रासवर्णविषयः। "सजातीयेष्वयं प्रोक्त"इति योगिना असवर्णनिषेधादिति तन्न । अपविद्धस्य द्विर्निषेधानुपपत्तिस्तस्मादेवं व्याख्येयम् । दत्तः पितृभ्यां परिग्रहीत्रा परिगृह्य त्यक्तः । सोऽन्येन न पुत्रीकार्यः । पुनर्भून्यायात् । सवर्णान्या असवर्णा या अङ्गनाः ताभिर्दुष्टैस्तत्संपृक्तैः कृतप्रायश्चित्तैरपि संसर्गः । गुरुस्त्रियाः शिष्यास्त्रियाः जुङ्गितोपगतायाश्च स्त्रियां अयोनौ सङ्ग्रहे सति परित्यागः ।

चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा च या ।
पतिघ्नी च विशेषेण जुङ्गितोपगता च या ॥

इत्याद्युक्तः । अत्रायोनावित्ति विशेषोपादानादन्ययोन्ययोन्योः साधारण्येन संसर्गे परित्याग इति गम्यते ।

परेषां गोब्राह्मणादीनामुद्देशेन निमित्तेन तदापद्विमोचनार्थं प्राणत्यागः "गवार्थे ब्राह्मणार्थे वा सद्यः प्राणान्परित्यजे"दित्याद्युक्तः । उच्छिष्टस्पर्शादिवर्जनं स्वमुच्छिष्टमुच्छिष्टोपहतं वेत्यादिवसिष्ठाद्युक्तं तन्निमित्तं प्रायश्चित्तं च । विष्ण्वादिप्रतिमाविशेषस्य यावज्जीविकः पूजनसङ्कल्पः । इयमेव प्रतिमा यावज्जीवं मया पूजनीयेत्येवमादिः ।

चतुर्थेऽहनि कर्तव्यमस्थिसञ्चयनं बुधैः ।
ततः सञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शो विधीयते ॥

इत्यादिवाक्यविहितोऽस्थिसञ्चयनानन्तरमङ्गस्पर्शः । शामित्रं यज्ञे स्वयं पशुप्रमापणं विप्राणाम् । सोमलताया विक्रयश्च । षण्णां भक्तानामनशनमुपवासचर्यं तस्मिन् बुभुक्षित स्त्र्यहं स्थित्वा धान्यमब्राह्मणाः द्धरेदित्यादिना विहितमपहरणम् ।

शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्धसीरिणः ।
भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥

इत्यादिना विहितं शूद्राणां भोज्यान्नत्वम् । गृहस्थस्याहिताग्नेरतिदूरेण तीर्थयात्रा ।

धनान्यर्जयितुं युक्तः प्रवासो ह्यग्निहोत्रिणः ।
धनैर्यत्सम्भवेदिज्या तीर्थाद्यर्थं न तु त्यजेदिति मनूक्ता ।

ब्राह्मणानामापदि क्षत्रादिवृत्तिभिर्जीवनम् । क्षात्रेण कर्मणा जीवेद्विशां वाप्यापदि द्विज इत्याद्युक्तम् ।

तथैवाश्वस्तनिकतया जीवनम् । "त्र्याहिको ऽश्वस्तनो ऽपि वे"त्युक्तम् । विप्राणां सन्ततिजीवनाय जातारणिपरिग्रहः । ब्राह्मणानां सर्वदा प्रवासशीलत्वम् । "वृथा तु न चिरं वसेदिति" स्मरणात् ।

मुखेनाग्निधमनं "मुखेनोपधमेदग्निं मुखाद्ध्येषो ह्यजायते"त्युक्तम् । बलाद्दासीकरणादिना दुष्टायाः स्त्रियाः पुनः संग्रहः । संन्यासिनस्सार्ववर्णिकं भैक्षं "चातुर्वर्ण्ये चरेद्भैक्ष्यमि"त्याद्युक्तम् । अभिनवोदके दशाहवर्ज्जनं "दशरात्रेण शुध्यन्ति भूमिष्वभिनवोदकमि"त्यादिनोक्तम् । आकालिकनवोदकदशाहनिषेधस्य प्रतिप्रसवेऽपि कालिकत्र्यहनिषेधस्य न प्रतिप्रसवः । तथा च स्मृत्यन्तरे ।

काले नवोदकं शुद्धं न पिबेच्च त्र्यहं तु तत् ।
अकाले तु दशाहं स्यात्पीत्वा नाद्यादहर्निशमिति ॥

ब्रह्मचारिणः स्नानार्थं गुरवे दक्षिणादानं "गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञयेत्यादि"नोक्तम् । ब्राह्मणादिचतुर्वर्णगृहेषु शूद्राणां पाचकत्वम् । "आर्याधिष्ठिता वा शूद्राः संस्कर्तारः स्युरि"त्याद्यापस्तम्बोक्तम् । भृग्वग्न्यनशनाम्बुभिर्वृद्धादीनां प्राणत्यागः ।

वृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।
आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनाम्बुभिः ॥ इत्याद्युक्तः ।

गोतृप्त्यधिके जले शिष्टानामाचमनकरणम् । "शुचि गोतृप्तिकृत्तोयं प्रकृतिस्थं महीगतमि"त्युक्तम् । पितापुत्रयोर्विरोधे साक्षिणां समाधातॄणां च दण्डविधानम् ।

पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणां त्रिपणो दमः ।
अन्तरे च तयोर्यः स्यात्तस्याप्यष्टगुणो दम इत्युक्तम् ॥

संन्यासिनां यत्र सायङ्कालस्तत्रैवावस्थानं "यत्र सायंगृहो मुनिरि"त्युक्तम् । एते पूर्वोक्ता धर्मा स्मृत्युक्ता अपि कलेरादौ महात्मभिरेकमत्येन क्वचिच्छास्त्रविरोधात्क्वचिच्च दृष्टविरोधान्निवर्तिताः ।

ननु यत्र विशेषशास्त्रमस्ति तत्रास्तु तन्निवृत्तिर्दृष्टविरोधमात्रे तु शास्त्राविरोधे कथं महात्मवचनमात्रेण तन्निवृत्तिरस्त्वित्यत आह समयोऽपि शिष्टानां श्रुतिस्मृतिवत्प्रमाणं तदाहापस्तम्बः "धर्मज्ञसमयः प्रमाणं वेदाश्चेति" ।

ननु महात्मनां समयेऽपि कथं प्रामाण्यं न तावच्छ्रुतिवत्स्वतः, तस्य

लौकिकत्वात्। नापि स्मृतिवच्छ्रुतिमूलतया। प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेन तदनुमानासम्भवात्। नापि स्मृतिमूलकतया। प्रत्यक्षस्मृतिविरोधात्। अत एव नानुमितस्मृतिमूलकतयापि। नाप्य"स्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न" त्वित्यादिप्रत्यक्षस्मृतिरेवात्र मूलमिति वाच्यम्। श्रुतिस्मृतिविरोधेनाप्रमाणस्याचारस्य तद्बाधकत्वायोगात्। एवं च सति श्रुतिस्मृतिविहितस्य धर्मस्य लोकविरोधे नाननुष्ठानं विरुद्धमनेनोच्यत इति नास्यापि तन्मूलत्वसम्भवः। किं च त्रैविद्यानां वैदिककर्मविद्वेषासम्भवात्तद्बाह्यानां तु वैदिककर्ममात्रविद्वेषादेतावन्मात्रेण धर्मविशेषपरिगणनमपि न सम्भवति। वस्तुतस्तु अस्वर्ग्यं नाम दृष्टफलकं धर्ममपि मधुपर्कीयगवालम्भनादि लोकविद्विष्टं नाचरेदित्यर्थपरत्वात्तस्य सत्रदीक्षादावदृष्टफलककर्मनिषेधकत्वं दुरध्यवसानमिति।

अत्रोच्यते। यदेवानूचानः किं च नाभ्यूहत्यार्षं तद्भवतीति श्रुतेः।

धर्मशास्त्ररथारूढा वेदखड्गधरा द्विजाः।
क्रीडार्थमपि यद्ब्रूयुः स धर्मः परमः स्मृतः॥

इतिस्मृतेश्चास्य प्रामाण्ये मूलत्वम्। विशेषतस्तु ब्राह्मनारदीयाद्युक्तनिषेधा एवास्य प्रायशो मूलमन्यत्रापि तत्तत्स्मृतिषु निषेधवाक्यानामेव मूलत्वमवगन्तव्यमित्यलं बहुना।

ज्येष्ठांशं भ्रातॄणां विभागे "ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वर"मित्याद्युक्तम्। मधु क्षौद्रम्॥

मधुना रहिते श्राद्धे निराशाः पितरो गताः।

इत्यादिना विहितम्। अग्निहोत्रादिकं च व्याख्यातमेव प्राक्। तथा शपथाः दिव्यानि प्रमाणानि। शकुनाः काककपोतादिचेष्टाविशेषाः। सामुद्रिकं करचरणादिवर्त्तिरेखोपरेखादिकम्। उपश्रुतिश्चैलधावादिरहपार्श्वे स्थित्वा चिन्तितार्थसूचकशब्दाकर्णनम्। उपयाचितं ममास्मिन्नर्थे सिद्धे गणपतये मोदकान् दास्यामीत्यादिसङ्कल्पः। आदेश आशीर्वादः। ज्योतिःशास्त्रबलेन भविष्यादिकथनं वा। एतेषां कलौ क्वचित्क्व

संवादस्तेन तावन्मात्रावष्टम्भेन निःशङ्कप्रवृत्तिर्न कार्येति । युगमिति देश-स्याप्युपलक्षणं तेन तद्देशाचारोऽपि न निन्द्यः । यथाह बौधायनः ।

पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतस्तथोत्तरतो यानि दक्षिणतस्तान्यनु-व्याख्यास्यामो यथैतदनुपेतेन सह भोजनं स्त्रिया सह भोजनं पर्युषितभो-जनं मातुलपितृष्वसृदुहितृगमनमित्यथोत्तरत ऊर्णाविक्रयः सीधुपानमुभ-यतोदद्भिर्व्यवहार आयुधीयकं समुद्रयानमिति तत्रेतरदितरस्मिन् कुर्वन् दुष्यतीतरदितरस्मिन् तत्र तत्र देशप्रामाण्यमेवस्यान्मिथ्यैतदिति गौतम उभयमेव नाद्रीयेत शिष्टस्मृतिविरोधदर्शनादिति । बृहस्पतिः ।

उद्वह्यते दाक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजैः ।
मत्स्यादाश्च नराः पूर्वे व्यभिचाररताः स्त्रियः ॥
उत्तरे मद्यपाश्चैव स्पृश्या नृणां रजस्वलाः ।
सजाताश्चापि गृह्णन्ति भ्रातृभार्यामभर्तृकाम् ॥
अनेन कर्मणा नैते प्रायश्चित्तदमार्हकाः ।
विहिताकरणाचित्यं प्रतिषिद्धनिषेवणात् ॥
भक्ताद्ब्राह्मप्रदायैषां रोषं गृहीतया । *
सर्वदेशेष्वनाचारो ख्याताम्बूलचर्वणमिति ॥

ननु तत्तद्धर्माणां युगानुरूपत्वादनिन्द्यत्वमस्तु अधर्मेषु तु कथमि-त्यत आह ।

युगे युगे तु सामर्थ्यं शेषं मुनिविभाषितम् ।
पराशरेण चाप्युक्तं प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ ३४ ॥

युगे युगे कृतादियुगेषु पराशरेण चकारान्मनुगौतमशङ्खलिखितैश्च यदुक्तं प्रायश्चित्तं तथा विधीयते ।

यद्यपि कृते तु मानवा धर्मा इत्यनेनैवेदं सिद्धं प्रायश्चित्ताना-मपि धर्मत्वात्, तथापि मन्वाद्यनुक्तानां स्मृत्यन्तरादुपादानविधानाय पुनरनूद्यते तदेवाह शेषं, मन्वादिभिः कृतादिषूक्तप्रायश्चित्तादवशिष्टमा-काङ्क्षितं च यत्प्रायश्चित्तं तदन्यमुनिभिर्याज्ञवल्क्यादिभिर्विभाषितमेव विधीयते कुत एवमुच्यत इत्यत आह सामर्थ्यं यत इदं सम्यगर्थप्रा-

* असङ्गतमिदम् ।

प्तम् । अयमर्थः येषु निमित्तेषु पराशरादिभिः प्रायश्चित्तं नोक्तं तत्र नैमित्तिकावश्यम्भावेन स्मृत्यन्तरोक्तं ग्राह्यं न्यायसिद्धत्वादस्यार्थस्य । इद-मेव अभिप्रेत्य सुव्रतोऽपि बृहत्पराशरीये "पराशरश्च यत्प्राहे"त्यादिना सर्वं स्वसंहिताप्रतिपाद्यमनुक्रम्याऽन्ते ।

दिष्टं च तत्परं ध्येयं सर्वमेतत्पराशरः ।

प्रोक्तवान् व्यासमुख्यानां शेषं मुनिविभाषितम् ॥ इत्युपसञ्जहार ।

ननु पराशरेण त्वयाऽद्यापि तस्यावचनात्कथमस्माभिस्तज्ज्ञेयमि-त्यत आह ।

अहमद्यैव तत्सर्वमनुस्मृत्य ब्रवीमि वः ।
चातुर्वर्ण्यसमाचारं शृण्वन्तु मुनिपुङ्गवाः ॥ ३५ ॥

अहं पराशरोऽद्यैव तत्सर्वं प्रायश्चित्तं पूर्वकल्पीयपराशरोक्तधर्म-शास्त्रं तन्मूलभूतं श्रुतिनिश्चयं चानुस्मृत्य भो ऋषिपुङ्गवा मुनिमुख्याश्चा-तुर्वर्ण्यसमाचारं चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यं तेन सम्यक् श्रुतिस्मृत्यविधेना-चर्यतेऽनुष्ठीयते इत्याचारः स्नानसंध्यादिस्तं च वो युष्मभ्यं ब्रवीमि यूयं च सावधानाः शृण्वन्तु अहरहर्नयमानोऽपि गामश्वं पुरुषं पशुमिति वच्चकाराभावेऽपि समुच्चयसिद्धेः । एवं च प्रश्नोत्तरयोः समानविषयत्वं भवत्यन्यथोत्तरस्य न्यूनतापातात् । प्रायश्चित्तस्य पूर्वमुपादानं प्रकृतत्वात् । अहमित्यनेनार्थस्मर्तृप्रवक्त्रोरैक्याभिधानाद्वाक्यानामभिप्रायान्तरशङ्का नि-रस्ता । अद्यैवेत्यनेन कालविलम्बसम्भावनयोद्वेगो निरस्तः । अनुस्मृत्येत्य-नेनामूलत्वविपर्यस्तमूलत्वशङ्का चापाकृतेति । एवमुपोद्घातं समाप्य विवक्षितधर्मश्रवणाय पुनः सावधानता सम्बोधनेनापाद्यते ।

वक्ष्यमाणधर्मजातस्य सत्प्रमाणतामभिधातुं तदेवादौ प्रशंसति ।

पराशरमतं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।
चिन्तितं ब्राह्मणार्थाय धर्मसंस्थापनाय च ॥ ३६ ॥

पराशरमतं पराशरोक्तं धर्मशास्त्रं पाठतोऽर्थतश्च चिन्तितं सत्पुण्यं पुण्यजनकं पुनः पाठस्यैव प्रयोजनद्वयमिष्टप्रापणमनिष्टनिवर्तनं च विशे-

पद्यद्वयेनाह । पवित्रं पापनाशनमिति, पवित्रं स्वर्गादिजनकं पापनाशनं नरकादिनिवर्तकम् ।। अर्थज्ञानस्यापि विशेषणद्वयेन प्रयोजनद्वयमाह ब्राह्मणार्थाय धर्मसंस्थापनाय चेति, ब्राह्मणस्यार्थः प्रयोजनं स्वधर्मानुष्ठानमिति यावत्तस्मै धर्मसंस्थापनं परेषामुपदेशेनानुष्ठापनं तस्मै च ।

तदुक्तं बृहत्पराशरेण ।

पराशरमतं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।
चिन्तितं ब्राह्मणार्थाय धर्मसंस्थापनाय च ॥

इति । इत्याचारावतारः ।

इदानीं वक्ष्यमाणाचारस्य प्रयोजनवत्त्वायान्वयव्यतिरेकाभ्यां धर्मसाधनतामाह ।

चतुर्णामपि वर्णानां साचारो धर्मपालकः ।
आचारभ्रष्टदेहानां भवेद्धर्मः पराङ्मुखः ॥ ३७ ॥

चतुर्णामपि वर्णानां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणामाचारः श्रुतिस्मृत्युदितसाधुसेवितक्रियानुष्ठानम् ।

श्रुतिस्मृत्युदितो यश्च साधुभिर्यश्च सेवितः ।
तमाचारं निरीक्षेत धर्मकामो जितेन्द्रियः ॥

इति विष्णुस्मरणात् । धर्मस्य सुकृतपूर्वस्य पालकमनुत्पन्नस्योत्पादकमुत्पन्नस्य च संरक्षकम् । "आचारप्रभावो धर्म आचारो धर्मपालनमि"-तिस्मरणात् । आचारात्पूर्वोक्ताद् भ्रष्टो ऽनुष्ठानाशक्तो देहो येषां तेषां धर्मः सुकृतं पराङ्मुख उत्पत्तिकारणसद्भावेऽप्यङ्गवैकल्येन नोत्पद्यत इत्यर्थः ।

तदाह वसिष्ठः ।

नैनं तपांसि न ब्रह्म नाग्निहोत्रं न दक्षिणाः ।
हीनाचारमितो भ्रष्टं तारयन्ति कथं च न ॥ इति ।

बृहत्पराशरोऽप्येतदेवाह ।

चतुर्णामपि वर्णानामाचारो धर्मपालनम् ।
आचारभ्रष्टदेहानां भवेद्धर्मः पराङ्मुखः ॥ इति ।

यत् प्रतिज्ञातं चातुर्वर्ण्यसमाचारं ब्रवीमीति तदेवाह :

षट्कर्माभिरतो नित्यं देवतातिथिपूजकः ।
हुतशेषं तु भुञ्जानो ब्राह्मणो नावसीदति ॥ ३८ ॥

षट् च तानि कर्माणि षट्कर्माणि तानि च संध्यास्नानादानि तेषामेव वक्ष्यमाणत्वात् । बृहत्पराशरेणापि । षट्कर्माभिरत इत्यत्र कर्माणि कानीत्यपेक्षायां "कर्मषट्कं प्रवक्ष्यामी"ति प्रतिज्ञाय ।

संध्या स्नानं जपश्चैव देवतानां च पूजनम् ।
वैश्वदेवं तथातिथ्यं षट्कर्माणि दिने दिने ॥

इत्याभिधानाच्च न त्वध्यापनादीनि ।

अध्यापनं अध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
दानं प्रतिग्रहश्चैव षट्कर्माण्यग्रजन्मनः ॥

इति मनूक्तानि । तेषामग्रे विधानात् । चातुर्वर्ण्यसाधारण्याभावेन प्रतिज्ञाविरोधाच्च । प्रकृतानां तु भूम्ना साधारण्यात् । तेषु नित्यमभिरतस्तदनुष्ठाने निरतो देवता विष्ण्वादिरतिथिर्वक्ष्यमाणस्तयोर्नित्यं पूजको हुतशेषं वैश्वदेवावशिष्टं च भुञ्जानो ब्राह्मणश्चातुर्वर्णिकश्चातुर्वर्ण्योपक्रमेण "वेदो वा प्रायदर्शनादिति"न्यायेन ब्राह्मणपदस्य चातुर्वर्ण्यपरत्वात् । नावसीदति न प्रत्यवायी स्यात् । नित्यानेकाह्निकाननुष्ठानकृतः प्रत्यवायस्त्वेतावन्मात्रानुष्ठानेऽपि न स्यादित्यर्थः । देवपूजादीनां षट्कर्मान्तर्गतत्वेऽपि पुनर्वचनं सायं संध्योत्तरकालमप्येषां पुनरनुष्ठानप्रतिपादनाय । तथा च शौनकः ।

प्रातर्मध्ये दिने सायं विष्णुपूजां समाचरेदिति ।

अप्रणोद्योऽतिथिः सायमपि वाग्भूतृणोदकैः । इति योगीश्वरोऽपि । आश्वलायनोऽपि, अथ सायं प्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयादिति । मनुरपि ।

सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितमिति ।

एतेन अहोरात्रकर्तव्यमनेनोक्तमाह्निकमात्रन्त्वग्रेतनेनेति न पौनरुक्त्याशङ्केति साधीयसीयं व्याख्या

षट्कर्माण्याह ।

सन्ध्या स्नानं जपो होमो देवतानां च पूजनम् ।
आतिथ्यं वैश्वदेवं च षट्कर्माणि दिने दिने ॥ ३९ ॥

यद्यप्यत्र सन्ध्यास्नानमितिशाब्दः क्रमः प्रतीयते तथाप्यग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीतिवदार्थक्रमेणासौ बाध्यते । स्नानस्य शुद्धिहेतुत्वाच्छुद्धस्यैव च सन्ध्यावन्दनाद्यधिकारात् । अत एव दक्षः ।

अस्नात्वा नाचरेत्कर्म जपहोमादि किं च न ।
सर्वमर्हति शुद्धात्मा प्रातः स्नायी जपादिकम् ॥ इति ।

ननु

सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।
यदन्यत्कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत् ॥

इति दक्षेणैव सन्ध्यावन्दनस्यापि सर्वकर्माङ्गत्वाभिधानाद्यथास्थित एवास्तु क्रम इति चेत् । मैवम् । अत्र सर्वत्वमाधिकारिकमितिन्यायेन स्नानातिरिक्तसर्वकर्माङ्गता सन्ध्यावन्दनस्योच्यते । अन्यथा स्नानाङ्गताप्युच्येत । प्रातःस्नायी जपादिकमर्हतीति पूर्ववाक्येनाहत्यैव स्नानस्य सन्ध्यावन्दनाङ्गताबोधनात् । तस्मात्स्नानं पूर्वभावीति सिद्धम् । यद्वा अशक्तस्य प्रातःस्नानं विनापि प्रातःसन्ध्या भवतीति सूचयितुं सन्ध्यायाः पूर्वमुपादानम् । प्रातःसन्ध्यामुपासीत दन्तधावनपूर्विकामिति योगीश्वरस्मरणात् ।

वस्तुतस्तु सन्ध्यायां स्नानमिति विग्रहेण स्नानस्य कालविधानार्थं सन्ध्याग्रहणम् । अत एव वक्ष्यति द्वादशाध्याये ।

भास्करस्य करैः पूतं दिवास्नानं प्रशस्यते ।
अप्रशस्तं निशि स्नानं राहोरन्यत्र दर्शनात् ॥ इति ।

सन्ध्यालक्षणमाह बृहन्मनुः ।

उदयात्प्राक्तनी सन्ध्या घटिकात्रयमिष्यते ।
सायंसन्ध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि भास्वतः ॥ इति ।

अत्र यद्यपि स्नानात्प्राग्भाविनां ब्राह्ममौहूर्तिकोत्थानहितचिन्तनदेहधर्मशौचाचमनदन्तधावनकेशप्रसाधनकुशोत्पाटनादीनामनभिधानान्न्यूनता मूलस्य तथापि कलौ षण्णामेव नित्यत्वादन्येषामनित्यतयाऽनभिधानान्न न्यूनता । अन्यथा षट्पदानर्थक्यापातात् । तथात्वेऽपि तेषामन्यतो विधिग्रहणाविरोधात् । उक्तं च प्राक् स्वयमेव "शेषं मुनिविभाषितमिति" । अत एव बृहत्पराशरेणाप्येषामेव षण्णां चित्तशोधकत्वेन मुक्तिहेतुत्वमुक्तम् ।

कर्मषट्कं प्रवक्ष्यामि यत्कुर्वन्तो द्विजातयः ।
गृहस्था अपि मुच्यन्ते संसारैर्बन्धहेतुभिरिति ॥

यद्यप्यातिथ्यं वैश्वदेवं चेत्यनेनातिथ्यस्य पूर्वभावः प्रतीयते तथापि

पौरुषेण च सूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत् ।
वैश्वदेवं ततः कुर्यात् बलिकर्म तथैवच ॥

इति नारसिंहे देवपूजानन्तरं वैश्वदेवस्य तत इति पञ्चमीश्रुत्या क्रमाभिधानेन सन्निधिरूपपाठक्रमबाधाद्वैश्वदेवस्य प्राथम्यात् । अत एव बृहत्पराशरः । "वैश्वदेवं तथातिथ्यं षट्कर्माणि दिने दिने इति । यद्वा वैश्वदेवात्प्राग् अतिथ्यागमने आतिथ्यस्य पूर्वभावं बोधयितुं प्राक्निर्देशः । वक्ष्यति च ।

वैश्वदेवे तु सम्प्राप्ते भिक्षुके गृहमागते ।
उद्धृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षुकं तु विसर्जयेदिति ॥

नन्वत्र सप्तत्वप्रतिभानात् षट्त्वं विरुद्धमिति चेत् । मैवम् । यानि कर्माणीत्युद्दिश्य तानि दिने दिने कर्तव्यानीति नित्यत्वविधौ संमार्गन्यायेनोद्दिश्यगतायाः षट्त्वसंख्याया अविवक्षितत्वादिति के चित् । तन्न । अस्यां स्मृतौ सन्ध्यादीनां वाक्यान्तरेणोत्पत्त्यभावादनेनैव वाक्येन नित्यत्वविशिष्टानां तेषामुत्पादनादुपादेयगतत्वेन पश्वेकत्ववत् षट्त्वस्यापि विवक्षितत्वात् । यद्यप्यग्निहोत्रं गवालम्भमित्यनेनाग्निहोत्रस्य कलौ निषेधात्तद्धोमपरिहारेण षट्त्वमविरुद्धम् ।

अत एव

सन्ध्या स्नानं जपश्चैव देवतानां च पूजनम् ।
वैश्वदेवं तथातिथ्यं षट्कर्माणि दिने दिने ॥

इति बृहत्पराशरेण होमपरिहारेणैव षट्त्वाभिधानादिति । तदपि न । एवमग्निहोत्रहोमपरिहारेऽप्यौपासनहोमापरिहारात् । उक्तरीत्या अग्निहोत्रहोमस्याप्यपरिहाराच्च । तर्हि कथमिदं समाधेयम् । इत्थम् । जपस्य सन्ध्याप्रधानत्वेन पृथक्प्रधानत्वाभावाच्च षट्त्वविरोधः । पृथगुपन्यासस्तु सकलकर्माशक्तौ गायत्रीजपमात्रमेव कार्यमित्येवमर्थः । प्राधान्यं च तस्यैव फलसम्बन्धश्रवणात् । अत एव बृहत्पराशरः ।

गायत्र्युपासिता येन तेनोपास्तं जगत्त्रयम् ।
गायत्रीमेव यो ज्ञात्वा सम्यगभ्यसते पुनः ।
इहामुत्र च पूज्योऽसौ ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥ इति ।

स्वयमप्यष्टमे वक्ष्यति ।

गायत्रीरहितो विप्रः शूद्रादप्यशुचिर्भवेत् ॥
गायत्रीब्रह्मतत्त्वज्ञाः सम्पूज्यन्ते जनैर्द्विजाः ॥ इति ।

यद्वा जपः गुरूपदिष्टमन्त्रस्य ।

अस्नाताशी मलं भुङ्क्ते अजपी पूयशोणितम् ।
अनर्चयित्वा देवांस्तु नरकं प्रतिपद्यते ॥

इति जपस्य प्राधान्यश्रवणात् । स च ब्रह्मयज्ञतर्पणयोरुपलक्षणम् । तथा च स्मृत्यन्तरे ।

स्नानं सन्ध्या जपो होमः स्वाध्यायो देवतार्चनम् ।
वैश्वदेवं तथातिथ्यं नवमं पितृतर्पणम् ॥
एतानि नव कर्माणि कर्तव्यानि दिने दिने ॥ इति ।

तत्र ब्रह्मयज्ञं द्वितीयाध्याये स्वयमेव वक्ष्यति । स्वाध्यायं चैवमभ्यसेदिति । तर्पणस्यात्रावचनं ब्रह्मयज्ञाङ्गत्वेन प्राधान्याभावात् । अङ्गत्वञ्चास्य ब्रह्मयज्ञानन्तरं देवतास्तर्पयति इत्युपक्रम्य देवर्षिपितृतर्पणान्यभिधाय पतितपुरुषं पितॄंस्तर्पयित्वेत्युक्त्वा एहानेत्य यद्ददाति सा

दक्षिणेत्यभिधानात् सन्दशन्यायेन सिध्यति। तथाश्वलायनानाम्। याजुषाणां तु तर्पणं स्वतन्त्रमेव प्रधानम्।

स चार्वाक् तर्पणात्कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः।
वैश्वदेवावसाने वा ब्रह्मयज्ञस्त्रिधा स्मृतः॥

इतिकात्यायनस्मरणात्। अत एव उदाहृतवाक्ये तर्पणस्य पृथङ् निर्देशः प्रधान्याभिप्रायेण। मूलवाक्ये षट्संख्याग्रहणं नवकर्माशक्त्यभिप्रायेण। वाक्यद्वयेऽपि दिने दिने इति वीप्साश्रवणात्। तेषां च षण्णामपि दिने दिन इति वीप्सया वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्यनेनाग्निष्टोमस्येव जीवनवदधिकारकत्वान्नित्यत्वं बोध्यते। अत एव तत्र तत्रैषामकरणे प्रत्यवायोक्तिरपि। तत्र स्नानं सविशेषं द्वादशाध्याये प्रतिपादयिष्यति। तदनन्तरं कार्यं वस्त्रपरिधानं त्वत्रोच्यते। तत्र योगियाज्ञवल्क्यः। 'स्नात्वैवं वाससी धौते अच्छिन्ने परिधाय चेति"। धौते स्वयमेव। तथा च देवलः।

स्वयं धौतेन कर्तव्या क्रिया धर्म्या विपश्चिता।
न तु नेजकधौतेन नाहतेन न कुत्र चिदिति॥

नाहतमहतभिन्नम्। अच्छिन्ने सदशे "क्षौमं वासः प्रशंसन्ति तर्पणे सदशं तथेति" प्रजापतिस्मरणात्। वाससो ऽर्धित्वक्रमयोर्विवक्षामाह।

व्यासः।

नोत्तरीयमधः कुर्यान्नोपर्यांधस्यमम्बरम्।
नान्तर्वासो विना जातु निवसेद्वसनं बुधः॥ इति।

अन्तर्वासो लक्षणं संग्रहे।

षोडषद्वादशाष्टाभिरङ्गुलैर्विस्तृतन्तु यत्।
आयतं व्याममात्रं च तदन्तर्वास ईरितम्॥

जातूकर्ण्यः, वस्त्रोत्तरीयाभावे द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं चतुरङ्गुलं वा सूत्रैर्वस्त्राकृतिपरिमण्डलं तदुत्तरीयं कुर्याद्वस्त्रस्य विवरं चेति। तच्च जीवत्पितृकैर्न धार्यम्।

तथा च संग्रहे—

उत्तरीयं योगपट्टं तर्जन्यां रजतं तथा ।
न जीवत्पितृकैर्धार्यं ज्येष्ठो वा विद्यते यदि ॥

उत्तरीयासम्भवे यज्ञोपवीतं धार्यम् ।

यज्ञोपवीते द्वे धार्ये श्रौते स्मार्ते च कर्मणि ।
तृतीयमुत्तरीयार्थे वस्त्राभावे तदिष्यते ॥

इति स्मरणात् । शाणादीन्यपि वा धार्याणि ।

तदाह योगियाज्ञवल्क्यः ।

अलाभे धौतवस्त्रस्य शाणक्षौमाविकानि च ।
कुतपं योगपट्टं वा द्विवासास्तु यथाभवेत् ॥

अत्र द्विवासास्तु यथाभवेदिति हेतुमन्निगदेनोत्तरीयार्थमेव तदुपादानं न परिधानार्थमित्युक्तं भवति । तथा च जातूकर्ण्यः—

परिधेयं सदा वासः कार्पासं सदशं सितम् ।
क्षौमं वा कुतपं वापि न कौशेयं कदा च नेति ॥

सर्वथापि तदभावे पारस्करः "एकं चेद्वासो भवति तस्यैवोत्तरवर्गेण प्रच्छादयीतेति । प्रतिवर्णं वस्त्रवर्णानाह भृगुः

ब्राह्मणस्य सितं वस्त्रं तु यते रक्तमुल्वणम् ।
पीतं वैश्यस्य शूद्रस्य नीलं मलवदिष्यते ॥
विकच्छोऽनुत्तरीयश्च नग्नश्चावस्त्र एव च ।
श्रौतं स्मार्तं तथा कर्म न नग्नश्चिन्तयेदपि ॥
नग्नः स्यान्मलवद्वासा नग्नः कौशेयकेवलः ।
नग्नो द्विगुणवस्त्रः स्यान्नग्नो दग्धपटस्तथा ॥
नग्नश्च स्यूतवस्त्रः स्यान्नग्नो ग्रथितवस्त्रकः ।
नग्नश्च बहुवस्त्रः स्यान्नग्नः कौपीनकेवलः ॥
काषायवस्त्रः साक्षाच्च दश नग्नाः प्रकीर्तिताः ।

परिधानप्रकारमाह जातूकर्ण्यः

परिधानाद्बहिः कक्षा निबद्धा ह्यासुरीमता ।
धर्मकर्मणि विद्वद्भिर्वर्जनीया प्रयत्नतः ॥

आर्द्रवस्त्रोत्तारणे विशेषः संग्रहे ।

स्नानं कृत्वार्द्रवस्त्रं तु ऊर्ध्वमुत्तारयेद्द्विजः ।
आर्द्रवस्त्रमधः स्याच्चेत्पुनः स्नानेन शुध्यति ॥

जाबालिः ।

निष्पीडितं धौतवस्त्रं यदा स्कन्धे विनिक्षिपेत् ।
तदासुरं भवेत्कर्म पुनः स्नानं विशोधनम् ॥
वस्त्रं चतुर्गुणीकृत्य निष्पीड्य सदशं तथा ।
वामप्रकोष्ठे निक्षिप्य स्थलस्थश्च द्विराचमेत् ॥
वस्त्रं त्रिगुणितं यस्तु निष्पीडयति मन्दधीः ।
वृथास्नानं भवेत्तस्य स्नातस्यादशमम्बुनीति ॥

अथ तिलकविधिः, ब्रह्माण्डे

मृत्तिकां चन्दनं चैव भस्म तोयं चतुर्थकम् ।
एभिर्द्रव्यैर्यथाकालमूर्द्ध्वं पुण्ड्रम्भवेत्सदा ॥
स्नात्वा पुण्ड्रं मृदा कुर्याद्धुत्वा चैव तु भस्मना ।
देवानभ्यर्च्य गन्धेन सर्वपापापनुत्तये ॥
जलेन तिलकं कुर्याज्जलान्तःकर्मसिद्धये ॥ इति ।

अत्र मृदादीनां स्नानाद्यनन्तरकालनियमेन स्नात्वा भस्मादिधारणं न सिध्यति । न चास्य पापापनोदकत्वेन काम्यत्वं शङ्क्यम् ।

ऊर्ध्वपुण्ड्रविहीनस्य स्मशानसदृशं मुखम् ।
अवलोक्य मुखं तस्य आदित्यमवलोकयेत् ॥
मद्भक्तो धारयेन्नित्यमूर्ध्वपुण्ड्रं विना तु यत् ।
यः कर्म कारयेन्नित्यं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
इति तत्रैवाभिधानात् ।

अथ सन्ध्याविधिः । तत्र सन्ध्याशब्दो यद्यपि कालवचनस्तथापि दर्शपूर्णमासादिशब्दवत्कालयोगं निमित्तीकृत्य कर्मनामधेयमिति कर्मसु गणितः । सा चैकस्मिन् दिवसे त्रिवारमुपास्या । यथाहात्रिः, "सन्ध्यात्रयं तु कर्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदे"ति । तस्याश्च कालनामत्रयमाह व्यासः ।

गायत्री नाम पूर्वाह्णे सावित्री मध्यमे दिने ।
सरस्वती च सायाह्ने सैव सन्ध्या त्रिषु स्मृता ॥ इति ।

तस्याः कालमाह बृहन्मनुः ।

उदयात्प्राक्तनी सन्ध्या घटिकात्रयमिष्यते ।
सायंसन्ध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि भास्वतः ॥ इति ।

ननु सर्वस्मृतिषूदयात्पूर्वमेव सन्ध्याकालोऽभिहितस्तत्कथमिदमुच्यते । सत्यम् । तस्योदयात्प्राक्कालीनस्नानपरत्वविषयत्वात् । अत्र तूदयानन्तरं स्नानं वक्ष्यतीति तदुत्कर्षेण सन्ध्योत्कर्षस्तदाद्युत्कर्षन्यायात् । आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीतिवत् । सूर्ये ज्योतिषि जुहोमीति मन्त्रलिङ्गाच्च तेनायमेवात्र युक्त इति । तत्तदितिकर्तव्यतामाह बृहत्पराशरः ।

आमणेर्विधनाद्धस्तौ पादौ वा जानुतः शुचिः ।
प्रक्षाल्य ह्याचमेद्विर्ह्यन्तर्जानुकरो द्विजः ॥
निर्मलाफेनपूताभिर्मनोज्ञाभिः प्रयत्नवान् ।
आचमेद्ब्रह्मतीर्थेन पुनराचमनाच्छुचिः ॥
वक्त्रनिर्मार्जनं कृत्वा द्विस्तेनैवापराण्यथ ।
अद्भिश्च संस्पृशेत्खानि सर्वाण्यपि विशुद्धये ॥
अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या सव्यपाणिस्थवारिणा ।
घ्राणं संस्पृश्य नेत्रे च तेनानामिकया श्रुती ॥

नेत्रे च प्रदेशिन्यङ्गुष्ठाभ्यामेवेति शेषः । मध्यमाङ्गुष्ठयोगेन वा "मध्यमाङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नेत्रद्वयं तत" इति पैठीनसिस्मरणात् ।

नाभिं च तत्कनिष्ठाभ्यां वक्षः करतलेन च ।
शिरः सर्वाभिरंसौ च अङ्गुल्यग्रैश्च संस्पृशेत् ॥
आचम्य प्राणसंरोधं कृत्वा चोपस्पृशेत्पुनः ।
प्रत्योङ्कारसमायुक्ताः प्रणवाद्यन्तकास्तथा ॥
महाव्याहृतयः सप्त दैवतर्ष्यादिसंयुताः ।
प्रणवाद्यन्तगायत्री शिरस्तस्यास्तथैव च ॥
त्रिरावर्तनमेतस्य प्राणायामो विधीयते ।
भूर्भुवःस्वर्म्महर्जनस्तपस्सत्यं तथैव च ॥

आद्यास्तिस्रो महाप्रोक्ताः सर्वत्रैतत्प्रवर्तते ।
अग्निर्वायुस्तथासूर्यो बृहस्पत्याप एव च ॥
इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवताः समुदीरिताः ।
गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्च बृहती पङ्क्तिरेव च ॥
त्रिष्टुप्च जगती चैव छन्दांस्येतान्यनुक्रमात् ।
भरद्वाजः कश्यपश्च गौतमोऽत्रिस्तथैव च ॥
विश्वामित्रो जमदग्निर्वसिष्ठ ऋषयः क्रमात् ।
ओमापोज्योतिरित्येतच्छिरस्तस्मात्प्रयुज्यते ॥
आपोहिष्ठादि जल्पन्ति छन्दो देवर्षिसंयुतम् ।
सिन्धुद्वीप ऋषिः छन्दो गायत्रमृक्षु तिसृषु ॥
आपो हि देवताः प्राहुरापोहिष्ठादिषु द्विजाः ।
आपोहिष्ठेति च ऋचां पादाक्षरा न च ॥
पादान्ते तु क्षिपेद्वारि पादमध्ये च निःक्षिपेत् ।
भूमौ मूर्ध्नि तथाकाशे मूर्ध्न्याकाशे तथा भुवि ॥
आकाशे भुवि मूर्ध्नीति मार्जनं तु विधीयते ।
अत्रोपस्पर्शने नेत्रं प्रातः किं चित्पठन्ति हि ॥
सूर्यश्चमेति मध्याह्ने पुनन्त्वापो विपर्ययम् ।
मन्त्राभिर्मन्त्रितं कृत्वा कुशपूतं तथा जलम् ॥
आचम्य विधिवद्धीमान् सन्ध्योपासनमारभेत् ।
जलपूर्णं तथा हस्तं नासिकाग्रे समर्पयेत् ॥
ऋतं चेति पठित्वा तु तद्वारि भुवि निक्षिपेत् ।
अघमर्षणसूक्तस्य ऋषिरेवाघमर्षणः ॥
छन्दोऽत्रानुष्टुभं प्राहुरापश्चैव तु दैवतम् ।
जलेनाञ्जलिमापूर्य गायत्रीं मनसा स्मरन् ॥
निक्षिपेत् पूर्वमुद्धम्य पतिता बिन्दवः पुनः ।
वज्री भूत्वा ययुस्ताश्च मद्दिहाद् घ्नन्ति राक्षसान् ॥
प्रदक्षिणप्रक्रमेण पापं धुन्वन्ति भूसुराः ।
कालत्रयेऽपि तं ध्यात्वा सकलं भद्रमश्नुते ॥ इति ।

ध्यानस्वरूपमाह श्रुतिः ।

असावादित्यो ब्रह्मेति ब्रह्मैव सत् ब्रह्माप्येति एवं वदेति ।

अथसन्ध्याप्रधानजपविधिः । कौर्मे ।

ओङ्कारव्याहृतियुतां गायत्रीं वेदमातरम् ।
जप्त्वा जलाञ्जलिं दद्याद्भास्करं प्रति तन्मनाः ॥
प्राक्कूलेषु ततः स्थित्वा दर्भेषु सुसमाहितः ।
प्राणायामत्रयं कृत्वा ध्यायेत्सन्ध्यामिति श्रुतिः ॥
ध्यात्वार्कमण्डलगतां सावित्रीं वै जपेद्बुधः ।

न्यासविधिमाह व्यासः ।

हृदि तत्सवितुर्न्यस्य न्यसेन्मूर्ध्नि वरेणियम् ॥
भर्गोदेवस्येति पदं शिखायां च ततो न्यसेत् ।
धीमहीति न्यसेद्वर्मे धियोयोनश्च नेत्रयोः ॥
प्रचोदयादिति पदमस्त्रार्थे विनियोजयेत् ।

गायत्र्याश्चर्ष्याद्युक्ता बृहत्पराशरेण ।

दैवत्यमस्यां सविता सुरार्च्यश्छन्दोऽपि गायत्रमभूच्च तस्याम् ।
विश्वस्य मित्रो द्विजराजपूज्यो मुनिर्नियोज्यस्तु जपादिकेषु ॥

जपसङ्ख्यामाह यमः ।

सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ।
गायत्रीं प्रजपेन्नित्यं सर्वपापप्रणाशनीमिति ॥

व्यासोऽपि ।

अष्टोत्तरशतं नित्यमष्टाविंशतिमत्र वा ।
विधिना दशकं वापि त्रिकालेषु जपेद्बुधः ॥

जपानन्तरमर्कोपस्थानं कार्यम् ।
तदाह कूर्मः ।

अथो मतिष्वेदादित्यमुदुत्यन्तं समाहितः ।
मन्त्रैस्तु विविधैः सौरैः ऋग्यजुःसामसम्भवैः ॥ इति ।

ऋग्यजुःसामसम्भवैरिति स्वस्वशाखीयमन्त्रप्रदर्शनार्थम् । न त्वेकस्य सर्वमन्त्रप्राप्त्यर्थम् । "उपस्थानं स्वकैर्मन्त्रैरादित्यस्य तु कारयेदि"ति वसिष्ठस्मरणात् । अयमेव विधिः स्वल्पः सन्ध्यात्रयेऽपि वेदितव्यो

मन्त्रास्तु प्रतिपदोक्ता ग्राह्याः । तत्र मध्याह्नसन्ध्यायां विशेषं द्वितीयाध्याये वक्ष्यामः । सायंसन्ध्यायां त्वयं विशेषः । तत्र भरद्वाजः ।

सायमग्निश्चमेत्युक्त्वा प्रातः सूर्यस्त्वपः पिबेत् ।
आपः पुनन्तु मध्याह्ने तैरेवाचमनं चरेत् ॥ इति ।

उपस्थाने विशेषमाह नारायणः ।

वारुणीभिरथादित्यमुपस्थाय प्रदक्षिणम् ।
कुर्वन् दिशो नमस्कुर्याद्दिगीशांश्च पृथक् पृथगिति ॥

वारुण्यः इमं मे वरुणेत्याद्याः । यद्यपि वारुणीनां वरुणोपस्थान एव विनियोगो युक्तस्तथापि आदित्योपस्थान एव श्रुत्या विनियुज्यन्ते लिङ्गस्य दौर्बल्यात् । ऐन्द्र्या गार्हपत्योपस्थानवद् इति न विरोधः ॥

अथ होमविधिः । तत्र दक्षः ।

सन्ध्याकर्मावसाने तु स्वयं होमो विधीयते ।
स्वयं होमे फलं यत्स्यात्तदन्येन न लभ्यते ॥

स च होमः श्रौतः स्मार्तश्च श्रौतोऽग्निहोत्रहोमः स्मार्त औपासनहोमः । तदाह याज्ञवल्क्यः ।

कर्म स्मार्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही ।
दायकालाहृते वापि श्रौतं वैतानिकाग्निष्विति ॥

तत्रोभयोः सद्भावेऽनुष्ठानक्रममाह ।

होमं वैतानिकं कृत्वा स्मार्तं कुर्याद्विचक्षणः ।
स्मृतीनां वेदमूलत्वात्स्मार्तं केचित्पुराविदुः ॥

श्रौतकर्माशक्तौ स्मार्त्तमात्रं कर्तव्यम् । तदाह व्यासः ।

श्रौतं कर्म न चेच्छक्तः कर्तुं स्मार्तं समाचरेत् ।
तत्राप्यशक्तः करणे सदाचारं लभेद् बुधः ॥

सदाचारः स्नानसन्ध्यादिस्तावन्मात्रमेव अनुतिष्ठेत् । शक्तस्य तु श्रौतपरित्यागे प्रत्यवायमाह गर्गः ।

यो वैदिकमनादृत्य कर्म स्मार्तैतिहासिकम् ।
मोहात्समाचरेद्विप्रो न स पुण्येन युज्यते ॥

स्वयं होमाशक्तौ प्रतिनिधिमाह शातातपः ।

श्रौतं यत्स्यात्स्वयं कुर्यादन्योऽपि स्मार्तमाचरेत् ।
अशक्तौ श्रौतमप्यन्यः कुर्यादाचारमन्ततः ॥

आचारः स्नानसन्ध्यादिस्तमप्यन्यः कुर्यात् ॥

अन्यपदार्थमाह दक्षः ।

ऋत्विक् पुत्रो गुरुर्भ्राता भागिनेयोऽथ विट्पतिः ।
एतैरपि हुतं यत्तु तद्धुतं स्वयमेव तु ॥

अन्यहोमेऽपि दम्पतीसान्निध्येन भाव्यं तदाह कात्यायनः ।

असमक्षं तु दम्पत्योर्होतव्यं नर्त्विगादिना ।
द्वयोरप्यसमक्षं तु भवेद्धुतमनर्थकम् ॥

होमकालमाहापस्तम्बः, उषस्युपोदयं समाविधित उदिते प्रातरिति । पञ्चधा विभक्तस्य दिनस्याद्यो भागः प्रातः स एवात्रोपयुज्यते पूर्वोक्तन्यायात् कालान्तरं तु यथोपक्रमविषयम् ।

सायंहोमकालमाह कात्यायनः ।

यावत्सम्यङ् न भाव्यन्ते नभस्यृक्षाणि सर्वतः ।
लोहितत्वं च नापैति तावत्सायं तु हूयते ॥ इति ।

उभयत्र गौणकालमहाश्वलायनः । सङ्गवान्तः प्रातः प्रदोषान्तः सायमिति । होमद्रव्यमाह नारायणः ।

पयो दधि यवागूश्च सर्पिरोदनतण्डुलाः ।
सोमो मांसं तथा तैलमापस्तानि दशैव तु ॥

मांसं तु स्मार्तातिरिक्ते होम्यं च मांसं वर्ज्यमित्याश्वलायनस्मरणात् । होमसाधनमाह । स एव "द्रवं हविः स्रुवेणैव पाणिना कठिनं हविरिति ।

आहुतिपरिमाणमाह बौधायनः ।

व्रीहीणां वा यवानां वा शतमाहुतिरिष्यते ।
तिलानां तु तदर्धं स्याच्छ्रुवमात्रं घृतस्य तु ॥

विशेषेतिकर्तव्यता तु स्वस्वगृह्योक्ता याह्या "स्वगृह्योक्तेन विधिना होमं कुर्यादयथाविधी"ति परिशिष्टात् ।

अथ देवार्चनविधिः । तत्र मूलवचने देवतानामिति सामान्यापादानेऽपि कलौ हरिहरचण्डीविनायकसूर्याः पूज्याः । बहुवचनसामर्थ्याद्विशेषविहितत्वाच्च । तथा च महाभारते ।

कलौ कलिमलध्वंसं सर्वपापहरं हरिम् ।
येऽर्चयन्ति नरा नित्यं तेऽपि वन्द्या यथा हरिः ॥

स्कान्देऽपि ।

ब्रह्मा कृतयुगे देवस्त्रेतायां भगवान् रविः ॥
द्वापरे भगवान्विष्णुः कलौ देवो महेश्वरः ।

यद्यप्यत्र विधिर्न श्रूयते तथापि प्रतितिष्ठन्ति ह वा य एता रात्रीरुपयन्तीत्यत्र रात्रिपर्यायेण ये प्रतितिष्ठासन्ति त एता रात्रीरुपेयुरितिवद्धरिवद्वन्द्यत्वकामाः कलौ हरिमर्चयेयुरित्यसौ कल्पनीयः । तथा 'कलौ चण्डीविनायकावि"त्यत्रापि ज्ञेयम् । तच्च देवार्चनं यद्यपि

अप्स्वग्नौ हृदये सूर्ये स्थण्डिले प्रतिमासु च ।
षट्स्वेतेषु हरेः सम्यगर्चनं मुनिभिः स्मृतम् ॥

इत्याद्याग्नेयादिवाक्यैरनेकत्र प्रतीयते तथापि कलौ शालग्रामशिलायामवश्यं कार्यम् ।

कामासक्तोऽथ वा क्रुद्धः शालग्रामशिलार्चनात् ।
भक्त्या वा यदि वाभक्त्या कलौ मुक्तिमवाप्नुयात् ॥
वैवस्वतभयं नास्ति तथा न कलिजं भयम् ।
यः कथां कुरुते विष्णोः शालग्रामशिलाग्रतः ॥
शालग्रामशिलायास्तु प्रतिष्ठा नैव विद्यते ।
महापूजां तु कृत्वादौ पूजयेत्तं ततो बुधः ॥

इत्यादिस्कन्दवाक्यात् । तथा शिवपूजनमपि कलौ लिङ्गे वा स्थण्डिले वा कार्यम् ।

तथा च महाभारते ।

सदा तं यजते यस्तु श्रद्धया मुनिपुङ्गव ।
लिङ्गे वा स्थण्डिले वाऽपि शङ्करं विधिपूर्वकम् ॥
युगदोषं विनिर्जित्य रुद्रलोके प्रमोदते ॥ इति ।

युगं कलिस्तस्यैव सदोषत्वात् । लिङ्गं बाणलिङ्गं तस्य स्वतःसिद्धत्वात् । तथा भविष्ये ।

बाणलिङ्गानि राजेन्द्र ख्यातानि भुवनत्रये ।
न प्रतिष्ठा न संस्कारस्तेषामावाहनं तथेति ॥

तत्र प्रतियुगं विष्णुमूर्त्तिभेद उक्तो वाराहे ।

कृते नारायणः शुद्धः सूक्ष्ममूर्तिरुपासते ।
त्रेतायां विष्णुरूपेण वासुदेवश्च द्वापरे ॥
कृष्णवर्णः कलौ कृष्णः साङ्गोपाङ्गः सपार्षदः ।
पूज्यते मनुजै राजन् श्रेयसामीश्वरो हरिरिति ॥

अत्र नारायणादिदेवताकमन्त्राद्युपादानमनेनोक्तं तेन कलौ कृष्णदैवत्यमन्त्रेण तन्मन्त्रध्येयरूपः शालग्रामे कृष्णः पूज्यः । तत्रापि प्रतिवर्णं शालग्रामशिलाभेदो हेमाद्रौ शालग्रामशिलामाहात्म्ये अभिहितः ।

ब्राह्मणैर्वासुदेवस्तु नृपैः संकर्षणस्तथा ।
प्रद्युम्नः पूज्यते वैश्यैरनिरुद्धस्तु शूद्रजैरिति ॥

ब्राह्मणैर्वासुदेवादिलक्षणोपेतायां शालग्रामशिलायां कृष्णः पूज्य इत्यर्थः । तल्लक्षणं तु विष्णुधर्मोत्तरे ।

पञ्चचक्रो वासुदेवः षड्भिः प्रद्युम्नकः स्मृतः ।
सङ्कर्षणः सप्तचक्रोऽनिरुद्ध एकादशैः स्मृतः ॥

संख्याविशेषोऽप्युक्तस्तत्रैव ।

चत्वारो ब्राह्मणैः पूज्यास्त्रयो राजन्यजातिभिः ।
वैश्यैर्द्वावेव सम्पूज्यौ तथैकः शूद्रजातिभिरिति ॥

तच्चैवं मूर्त्यन्तराणां संख्यान्तराणां वानर्थक्यं, काम्यपूजायामुपादानात् ।

यत्तु

एकमूर्तिर्न पूज्यैव गृहीणा बुद्धिमिच्छता ।
अनेकमूर्त्तिसम्भवः सर्वकामानवाप्नुयादिति ॥
शालग्रामाः समाः पूज्या विषमा न कदा च न ।
समेषु द्वितयं नैव विषमेष्वेक एव हीति ॥

तत्संख्याविधिवाक्यैकवाक्यतया व्यवस्थाप्यम् । यथाविशेषविहितसंख्यायाः प्राबल्येन तदेकवाक्यतया तद्भिन्नविषयतया वा निषेधो व्यवस्थाप्य इति ।

ननु

शालग्रामशिलां वापि चक्राङ्कितशिलां तथा ।
ब्राह्मणः पूजयेन्नित्यं क्षत्रियादिर्न पूजयेत् ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरे ।

प्रणवोच्चारणाच्चैव शालग्रामशिलार्चनात् ।
ब्राह्मणीगमनाच्चापि शूद्रश्चाण्डालतां व्रजेत् ॥

इत्यापस्तम्बीये च क्षत्रियादीनां शालग्रामपूजानिषेधेनानुपपन्नमिदमिति चेत् । मैवम् ।

ब्राह्मणस्यैव पूज्योऽहं शुचेरप्यशुचेरपि ।
स्त्रीशूद्रकरसंस्पर्शो वज्रस्पर्शाधिको मम ॥

इति लैङ्गवाक्ये उपक्रमोपसंहाराभ्यां विशेष्यसङ्गतैवकारेणान्ययोगव्यवच्छेदाच्च ब्राह्मणमात्रस्यैव स्पर्शवत्पूजायामधिकारो नान्येषामिति विशेषेण पूजामात्रनिषेधस्य सामान्यस्योपसंहारात् । यथाऽऽग्नेयं चतुर्द्धा करोतीति विशेषेण पुरोडाशं चतुर्द्धा करोतीति सामान्यस्योपसंहार इति ।

अत एव बृहन्नारदीये ।

स्त्रीणामनुपनीतानां शूद्राणां च जनेश्वर ।
स्पर्शने नाधिकारोऽस्ति विष्णोर्वा शङ्करस्य वा ॥
शूद्रो वानुपनीतो वा स्त्री वापि पतितोऽपि वा ।
केशवं वा शिवं वापि स्पृष्ट्वा नरकमश्नुते ।

इत्यनास्थया प्रत्येकं वा शब्देन क्षत्रियादीनामप्युपसंग्रहः । यद्यप्येवं

समाचारविरोधस्तर्हि क्षत्रियादिरित्यत्रातद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा शूद्रादेरेव ग्रहणमस्तु । अत एव पाद्मे ।

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां त्रयाणां मुनिसत्तमाः ।
अधिकारः स्मृतः सद्भिः शालग्रामशिलार्चने ॥
स्त्रीशूद्रपतितादीनां षण्णां नीचविकर्मिणाम् ।
नैवाधिकारो विज्ञेयः शालग्रामशिलार्चने ॥
दीक्षायुक्तैस्तथा शूद्रैर्मद्यपानविवर्जितैः ।
कर्तव्यं ब्राह्मणद्वारा शालग्रामशिलार्चनम् ॥

इति स्पष्टं शूद्रादीनामेव ब्राह्मणद्वारा पूजाभिहितेत्यलं विस्तरेण ।

अथ पूजोपकरणानि । विष्णुधर्मोत्तरे ।

कलौ यच्चर्चयन्ति ये विष्णोस्तुलसीकाष्ठचन्दनम् ।
विष्णुप्रीतिकरं मर्त्या उत्तरां यान्ति ते भुवम् ॥
ये हि भागवता भूत्वा कलौ तुलसिचन्दनम् ।
नार्पयन्ति सदा विष्णोर्न ते भागवता नराः ॥
महाविष्णोः कलौ भक्त्या दत्वा तुलसिचन्दनम् ।
योऽर्चयेन्मालतीपुष्पैर्न भूयस्तनयो भवेत् ॥

स्कान्दे ।

अहो मुष्टास्ते नष्टास्ते पतिताः कलिकन्दरे ।
यैर्नाऽर्चितो हरिर्भक्त्या कमलैरसितैः षितैः ॥

पाद्मे ।

कार्तिके केतकीपुष्पं येन दत्तं हरेः कलौ ।
दीपदानं च देवर्षे तारितं तेन वै कुलम् ॥
अहो तुष्टा विनष्टास्ते पतिताः कलिकन्दरे ।
यैर्नार्चितो हरिर्भक्त्या कलमैः कार्तिके शुभैः ॥

स्कान्दे ।

ये कृष्णागरुणा कृष्णं धूपयन्ति कलौ नराः ।
सकर्पूरेण राजेन्द्र कृष्णतुल्या भवन्ति ते ॥

पाद्मे ।

कलौ गव्यघृतेनाथ तिलतैलेन वा पुनः ।
दीपदानं च यैर्दत्तं तारितं तैस्तु तत्कुलम् । इति ॥

पाद्मे ।

द्वारकाशैलसम्भूतं यश्चापं पिबते कलौ ।
पापानि तस्य नश्यन्ति शतजन्मार्जितान्यपि ॥
धृते शिरसि पीते च सर्वास्तुष्यन्ति देवताः ।
प्रायश्चित्तं हि पापानां कलौ पादोदकं हरेरिति ॥

अत्र द्वारावतीशिलासम्बन्धितोयपानविधानात् सापि कलौ शालग्रामवद्विशेषतः पूज्येति गम्यते ।

पाद्मे ।

दिवारात्रिकृतं पापं यत् किञ्चित् पूर्वजन्मभिः ।
तत्सर्वं विलयं याति माहात्म्यपठनात् कलौ ॥

माहात्म्यमिति सामान्योपादानेऽपि सहस्रनामस्तोत्रं पठनीयम् । तदुक्तं स्कान्दे ।

विष्णोर्नाम सहस्रं च कलिकाले पठेत्तु यः ।
वेदानां च पुराणानां फलमाप्नोति मानवः ॥

कलौ कर्मणां न्यूनातिरिक्ततापरिहारकं हरिस्मरणमेव । तदुक्तं बृहन्नारदीये ।

न्यूनातिरिक्ततासिद्ध्यै कलौ वेदोक्तकर्मणाम् ।
हरिस्मरणमेवान्ते सम्पूर्णफलदायकम् ॥

अथ पूजेतिकर्तव्यता आग्नेये ।

अर्चनं सम्प्रवक्ष्यामि विष्णोरमिततेजसः ।
यत्कृत्वा मुनयः सर्वे परं निर्वाणमाप्नुयुः ॥
अनुष्टुभस्य सूक्तस्य त्रिष्टुबन्तस्य देवता ।
पुरुषो यो जगद्वीजमृषिर्नारायणः स्मृतः ॥
प्रथमां विन्यसेद्वामे द्वितीयां दक्षिणे करे ।
तृतीयां वामपादे च चतुर्थीं दक्षिणे न्यसेत् ॥

पञ्चमीं वामजानौ तु षष्ठीं वै दक्षिणे न्यसेत् ।
सप्तमीं वामऊर्व्यां तु अष्टमीं दक्षिणे तथा ॥
नवमीं नाभिमध्ये तु दशमीं हृदये तथा ।
एकादशीं करमध्ये द्वादशीं वामबाहुके ॥
त्रयोदशीं दक्षिणे तु तथैवास्ये चतुर्दशीम् ।
अक्ष्णोः पञ्चदशीं चैव विन्यसेत् मूर्ध्नि षोडशीम् ॥
यथा देहे तथा देवे न्यासं कृत्वा विधानतः ।
न्यासेन तु भवेत्सोऽपि स्वयमेव जनार्दनः ॥
एवं न्यासविधिं कृत्वा पाद्याद्यङ्गं समाचरेत् ।
पूर्वयावाहयेद्देवमासनं तु द्वितीयया ॥
पाद्यं तृतीयया चैव चतुर्थ्यार्घ्यं प्रदापयेत् ।
पञ्चम्याचमनं दद्यात् षष्ठ्या स्नानं समाचरेत् ॥
सप्तम्या तु ततो वासोऽप्यष्टम्या चोपवीतकम् ।
नवम्या गन्धमेवं तु दशम्या पुष्पकं तथा ॥
एकादश्या तथा धूपं द्वादश्या दीपमेव हि ।
नैवेद्यं तु त्रयोदश्या नमस्कारे चतुर्दशी ॥
प्रदक्षिणे पञ्चदशी वर्जने षोडशी तथा ।
स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनं तथा ॥
हुत्वा षोडषभिर्मन्त्रैः षोडशाज्यस्य चाहुतीः ।
पुनः षोडशभिर्मन्त्रैर्दद्यात्पुष्पाणि षोडश ॥
तच्च सर्वं जपेद्बुधः पौरुषं सूक्तमुत्तमम् ।
षण्मासात्सिद्धिमाप्नोति ह्येवमेव समर्चयन्निति ॥

ननु शालग्रामादावावाहनविसर्जनयोरभावात् कथं षोडशोपचाराः कथं वा षोडशर्चविनियोगस्तत्र

शालग्रामार्चने नैव आवाहनविसर्जने ।
शालग्रामे हि भगवानाविर्भूतः सदा हरिः ॥

इति स्कान्दवाक्यात् । प्रतिमास्थानेष्वप्स्वग्नावावाहनविसर्जनवर्जं सर्वं समानमिति बौधायनस्मरणाच्चेति चेत् । सत्यम् । तयोः स्थण्डिलादिविषयत्वात् । तथा च भागवते ।

उद्वासावाहने न स्तः स्थिरायामुद्धवार्चने ।
अस्थिरायां विकल्पः स्यात्स्थण्डिले च भवेद्द्वयमिति ॥

ऋग्विनियोगस्तु तत्स्थानापन्नपुष्पाञ्जलौ ।

तथा च मन्त्रराजानुष्टुब्विधाने ।

आवाहनऋचा दद्यात्पूर्वं पुष्पाञ्जलिं हरेः ।
तस्यैवोन्मुखताप्राप्त्यै यागे चोद्वासने ऋचा ॥
अन्ते पुष्पाञ्जलिं दद्याद्यागसम्पूर्तिसिद्धय इति ।

तथा स्नानमपि प्रतिमादिभिन्नविषयः । तदाह व्यासः ।

प्रतिमापटयन्त्राणां नित्यं स्नानं न कारयेत् ।
कारयेत्पर्वदिवसे यथा मलनिवारणमिति ॥

वस्त्रोपवीतालङ्काराणां न प्रतिदिनमपूर्वत्वनियमः । अभ्युक्षणा-च्छुद्धेदपरं तु दिने दिन इति तत्त्वसागरसंहितास्मरणात् । उपवीताल-ङ्कारयोश्च वस्त्रसमानत्वात् ।

यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च यावत्तिष्ठन्ति देवताः ।
न निर्माल्यं भवेत्तावद्वस्त्रवर्वविभूषणम् ॥

इति विद्याकरस्मरणाच्च । अपरं तदेव प्रतिदिनं प्रोक्षणाच्छुद्धे-दित्यर्थः । शालग्रामेण सह लिङ्गपूजने न शिवनिर्माल्यदोषः ।

तथा स्कान्दे ।

अग्राह्यं शिवनिर्माल्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् ।
शालग्रामस्य संसर्गात्सर्वं याति पवित्रतामिति ॥

अथ वैश्वदेवविधिः ।

स च स्वशाखोक्तेतिकर्त्तव्यतया कर्तव्यः । तदाह व्यासः

वैश्वदेवं प्रकुर्वीत स्वशाखाविहितं ततः ।
संस्कृतार्वहिं विविधैर्हविष्यव्यञ्जनान्वितैः ॥
तैरेवान्नैर्बलिं दद्याच्छेषमाप्लाव्य वारिणा ।
कृतापसव्यः स्वधया सर्वं दक्षिणतो हरेदिति ॥

ततो देवार्चनानन्तरमित्यर्थः । व्यञ्जनं तत्र घृतं न तु क्षारादि "जुहुयात्सर्पिषाभ्यक्तं तैलक्षारविवर्जितमिति" तेनैवाभिधानात् । स च गृह्ये लौकिके वाग्नौ कार्यः ।

शालाग्नौ लौकिके वापि जले भूम्यामथापि वा ।
वैश्वदेवस्तु कर्तव्यो देवयज्ञः स वै स्मृतः ॥

इतिकूर्मस्मरणात् । अत्र गृह्यलौकिकाग्न्योरैच्छिको विकल्पः ।

औपासने तु होतव्यं शालाग्नौ वा विजानता ।
विकल्पस्त्विच्छया कार्यो नास्त्येवात्र व्यवस्थितिः ॥

इति शौनकस्मरणात् । शालाग्निरत्र लौकिकजातकर्मादिसिध्यर्थे यो व्याहृतिभिराहृतः । "सोऽग्निः पौरुष इत्युक्तः शालाग्निर्लौकिकस्तथे"ति तेन परिभाषणात् ।

ननु शालाग्नौ वा पचेदन्नं लौकिके वापि नित्यशः । यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं तस्मिन् होमो विधीयत इत्यङ्गिरसा पाकव्यवस्थयैव होमव्यवस्थाभिधानात्कथमैच्छिको विकल्प इति चेत् । मैवम् । अमावास्यायां शान्तिकर्म कुर्वीतेत्यादिना आश्वलायनेन पचनाग्नेर्नियमितत्वेनाग्न्यन्तराप्राप्त्यैव तच्छाखीयान् प्रत्यस्य व्यवस्थापकत्वाभावात् । एतेनैव जातीयकान्यन्यान्यपि वाक्यानि व्याख्यातानि । सूत्रस्यासाधारणकर्मस्वरूपनिर्वाहकमन्त्रेतिकर्तव्यताप्रतिपादनेनाभ्यर्हितत्वात् । अत एवाह देवलः ।

मन्वादयः प्रयोक्तारो धर्मशास्त्रस्य कीर्तिताः ।
तत्प्रयुक्तप्रयोक्तारो गृह्यकाराः स्वमन्त्रत इति ॥

न चैषां निर्विशेषत्वम् । छन्दोगकात्यायनादिसूत्रपरिशिष्टसमानार्थतया तत्र सम्बन्धात् । अत एव वैश्वदेवमित्युपक्रम्य यज्ञत्रयमुक्तं व्यासादिभिः । तत्र होमो देवयज्ञो बलिर्भूतयज्ञः स्वधाकारः पितृयज्ञः ।

अत्र के चित् । स्वधाकारेणैव पितृयज्ञसिद्धेरन्वहं नित्यश्राद्धार्थं ब्राह्मणभोजनं न कार्यमेककार्यत्वादिति । तदपरे न सहन्ते तथा हि पितृभ्य इति सामान्योपादानाद्दिव्यपितृदेवताकमिदं निनयनं तत्र च जीव-

त्पितृकस्याप्यधिकारो निषेधाभावाद्वैश्वदेवविधिना वैश्वदेवशब्दोपात्तदेवभूतपितृयज्ञानां विधानाच्च । नित्यश्राद्धं तु मानुषपितृदेवताकम् ।

नित्यश्राद्धं तु यन्नाम देवहीनं तदुच्यते ।
तत्तु षाट्पुरुषं ज्ञयं दक्षिणापिण्डवर्जितम् ॥

इति वचनात् । तथा च देवताभेदाच्च निनयनेन श्राद्धसिद्धिः । किं च यदि निनयनमात्रेण नित्यश्राद्धसिद्धिः स्यात्तर्हि ऋग्विधाने कर्मत्रयाकरणे पृथक्प्रायश्चित्तविधानं नोपपद्येत तथा हि

यस्त्रिंशति जपेत्सूक्तं त्रिवारं तु यदा द्विजः ।
वैश्वदेवं विना भुङ्क्ते तदा पापात्स मुच्यत इति ॥

तथा ।

आर्चवत्र जपेन्मन्त्रं दशवारं तदा द्विजः ।
नित्यश्राद्धं यदा न्यूनं कुरुते नात्र संशय इति ॥

वैश्वदेवशब्देन कर्मत्रयमुच्यत इत्युक्तमेवेति । तच्चिन्त्यम् ।

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
श्राद्धं वा पितृयज्ञः स्यात्पित्र्यो बलिरथापि वा ॥

इति कात्यायनेन त्रयाणामपि पितृयज्ञत्वोपदेशादन्यतरेणापि तत्सिद्धेः ।

यत्तु पृथक्प्रायश्चित्तविधानं तन्नित्यश्राद्धवैगुण्ये न त्वकरणे न्यूनपदेन वैगुण्यस्यैवाभिधानात् । अकरणे तु पूर्वोक्तमेवेति तस्मात्सुष्ठूक्तं स्वधाकारेणैव पितृयज्ञसिद्धेर्नित्यश्राद्धार्थं ब्राह्मणभोजनं नावश्यकमिति । अत एव देवलस्तस्य यथाश्राद्धमनेककालतामाह ।

एतेन विधिना श्राद्धं कुर्यात्संवत्सरं सकृत् ।
त्रिश्चतुर्वा यथा श्राद्धं मासे मासे दिने दिने इति ।

एवं दर्शश्राद्धमप्यशक्तैः संवत्सरमध्ये सकृदेव कार्यम् । "मासिकं पार्वणं प्रोक्तमशक्तानां तु वार्षिकमि"त्याश्वलायनस्मरणात् । स चायं वैश्वदेवः सिद्धस्य हविष्यस्य तु जुहुयादित्यनेनान्नसंस्कारस्तानेतान् यज्ञानहरहकुर्वीते"त्यनेन पुरुषसंस्कारश्चेति । यत्तूभयरूपतायां परस्परविरोधो

यथा अन्नसंस्कारत्वे ह्यन्नस्य प्राधान्यं वैश्वदेवस्य गुणता पुरुषार्थत्वे तु तद्विपर्ययस्तथाचैकस्यैव गुणत्वं प्रधानत्वं च विरुद्धमिति तत्संयोगपृथक्त्व-न्यायेनैव परिहृतम् । यथा एकस्यैव दध्नः क्रत्वर्थत्वे गुणत्वं क्रतोश्च प्राधान्यं पुरुषार्थत्वे तु विपर्यय इति । यच्चान्नसंस्कारत्वपक्षे प्रतिपाक-मावृत्तिः स्यात् "प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिरिति" न्यायात् । तत्पुरुषार्थत्वेऽपि तुल्यम् । प्रतिपुरुषमावृत्तिप्रसङ्गात् । अथ यद्येकस्मिन्काले बहुधान्नं पच्येत गृहपतिर्महानसादेवैनं कुर्वीतेति गोभिलादिवाक्यात्तन्निवृत्तिस्तर्हि यद्ये-कस्मिन्काले पुनः पुनरन्नं पच्यत सकृदेव बलिं कुर्वीतेत्यस्यैव पूर्ववाक्या-त्तन्निवृत्तिरपि प्रतीयताम् । किञ्च ।

वैश्वदेवमपि प्रोक्तं पूर्वैरेव मनीषिभिः ।
अन्नस्य चात्मनश्चैव संस्कारार्थं तदिष्यते ॥

इति शौनकेनोभयार्थत्वस्य स्पष्टीकरणात्क विचारावसरः । तच्च सायंप्रातः कर्तव्यम् । "अथ सायंप्रातःसिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयादि"-त्याश्वलायनस्मरणात् । सायंप्रातःकरणाशक्तौ प्रातरेव द्विरावृत्या सह वा कार्यं यथोक्तं तेनैव ।

प्रातरेव द्विरावृत्त्य कुर्याद्वा सह तद्द्विजः ।
सायं वा द्विज भुञ्जीयाच्च कृत्वा ज्ञात्वपि स्वयमिति ॥

अथातिथ्यम् । तदेव च मनुष्ययज्ञः । नृयज्ञोऽतिथिपूजनमिति कात्यायनस्मरणात् । यद्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं ददाति स मनुष्ययज्ञः सन्तिष्ठत इति श्रवणाच्च ।

तत्र भोजनीयस्यातिथेर्लक्षणमाह ।

इष्टो वा यदि वा द्वेष्यो मूर्खः पण्डित एव वा ।
सम्प्राप्तो वैश्वदेवान्ते सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः ॥ ४० ॥

इष्टः सख्यादिः "भोजयेच्चागतान् काले सखिसम्बन्धिबान्धवा-नि"ति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । द्वेष्योपादानं तु ।

काममभ्यर्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् ।
द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम् ॥

इति मनूक्तनिन्दापरिहाराय। तथैव मूर्खोपादानमपि। "नष्टाशौचे व्रतभ्रष्टे विप्रे वेदविवर्जिते। दीयमानं रुदत्यन्नं किं मया दुष्कृतं कृतमि"ति स्मृत्यन्तरोक्तनिन्दापरिहाराय। पण्डितः सदसद्विवेककुशलः।

श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि दातृभिः।
अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम्॥

इति मनुस्मरणात्। अत्र वैश्वदेवशब्देन देवभूतपितृयज्ञा उच्यन्ते। "तस्माद्वैवपितृभूतेभ्यो दत्त्वादीक्षितागोदहनादि"ति हारीतस्मरणात्। तेषामन्ते घटिकापादमात्रे काले "मुहूर्त्तस्याष्टमं भागं निरीक्ष्यो ह्यतिथिर्भवेदि"ति मार्कण्डेयस्मरणात्। सम्प्राप्तः समागतस्तथा च तस्मिन् काले समागमनमेवातिथिलक्षणं नेतरद्विद्यादीत्युक्तं भवति। सङ्क्रम्यते अनेन सङ्क्रमः स्वर्गस्य सङ्क्रमः स्वर्गसङ्क्रमः स्वर्गप्राप्तिहेतुरिति यावत्। तथाचाश्वमेधिके।

क्षुत्पिपासाश्रमार्त्ताय देशकालागताय च।
सत्कृत्यान्नं प्रदातव्यं यज्ञस्य फलमिच्छतेति॥

तस्यैव लक्षणान्तरमाह।

दूराध्वोपगतं श्रान्तं वैश्वदेव उपस्थितम्।
अतिथिं तं विजानीयान्नातिथिः पूर्वमागतः॥४१॥

दूरश्चासावध्वा च दूराध्वा तस्मादुपागतं श्रान्तं क्षुत्तृष्णाश्रमकर्षितम्।

आदूरादाशया प्राप्तः क्षुत्तृष्णाश्रमकर्षितः।
यः पूज्यतेऽतिथिः सम्यगपूर्वः क्रतुरेव सः॥

इति व्यासस्मरणात्। आदूरादतिदूरादाङोऽतिशयार्थत्वात्। वैश्वदेव उपक्रम्यमाणे न वैश्वदेवान्ते सम्प्राप्ते वैश्वदेवान्त इत्यनेन पौनरुक्त्यात्।

मध्याह्ने समये चैव वैश्वदेवे हुतेऽपि च।
अतिथिस्त्वेव सम्प्राप्तस्तांसुपादं समागतम्॥

इत्यादिपुराणे वैश्वदेवोपक्रमकालस्य मध्याह्नस्य वैश्वदेवान्तात्पृथगुपादानाच्च । एतेन वैश्वदेवान्तात्कालान्तरमतिथ्यागमने पूर्वावधित्वेनेदमुक्तं नातः पूर्वमागतोऽतिथिर्भवति किं तु वैश्वदेवकालागत एवेति

तदुक्तम् । भविष्यत्पुराणे ।

अचिन्त्यमानो नाहूतो वैश्वदेवमुपागतः ।
अतिथिं तं विजानीयाच्च पुनः पूर्वमागतमिति ॥

लक्षणान्तरकरणे बीजमाह ।

नैकग्रामीणमतिथिं संगृह्णीत कदा च न ।
अनित्यमागतो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ ४२ ॥

एकग्रामे भव ऐकग्रामीणस्तमतिथिं न विद्यते तिथिर्यस्यासावतिथिस्तं कदापि न संगृह्णीयात् यतोऽतिथिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमनित्यागतत्वं तेन तिथिविशेषे नियतागमने हि नातिथित्वम् । तिथिशब्दः पर्वोत्सवयोरप्युपलक्षणम् । तथा च यमः ।

तिथिपर्वोत्सवाः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना ।
सोऽतिथिः सर्वभूतानां शेषानभ्यागतान्विदुरिति ॥ तिथिर्दीपालिकाप्रतिपदादिः । पर्व होलाकापूर्णिमादि । उत्सवो विवाहादिस्तत्र यो नियमेन लिप्सयाभ्यागच्छति सोऽभ्यागतोऽन्यथातिथिरिति । अनेनेष्टादीनामैकग्रामीणत्वस्यापि सम्भवाच्च तथातिथित्वं यथा दूराध्वोपगतस्येत्युक्तम् । लक्षणद्वयकरणं तूत्तराभावे पूर्वस्याप्यस्त्वित्येतदर्थम् ।

इदानीं आगतेऽतिथौ यत्कर्तव्यं तदाह ।

अतिथिं तत्र सम्प्राप्तं पूजयेत् स्वागतादिना ।
तथासनप्रदानेन पादप्रक्षालनेन च ॥ ४३ ॥

यत्र भार्या वाग्नयो वा विद्यन्ते तत्र सम्प्राप्तमतिथिं पूजयेद् "यस्य तद्गृहे विद्याद्भार्या यत्राग्नयोऽपि वेति" मनुस्मरणात् । स्वागतं तत्प्रश्नः आदिशब्देनार्घ्यादीनां ग्रहणम् । तदाह हारीतः "स तस्य स्वागतमर्घ्यं

पाद्याचमनीयमासनं च प्रदद्यादिति"। तथाशब्देनाभिगमनं समुच्चीयते "तस्मादतिथिमायान्तमभिगच्छेत्कृताञ्जलिरिति" वायवीयात्। आसनं वृष्ट्यादि तस्य प्रकर्षेण विनयादिना दानेन, पादयोः प्रक्षेपेन मलश्रमापहेन क्षालनेन चकारादभ्यञ्जनेन पूजयेच्चार्घ्यपाद्येन पादाभ्यञ्जनभोजनैरिति वायवीयात्।

किञ्च।

श्रद्धया चान्नदानेन प्रियप्रश्नोत्तरेण च।
गच्छतश्चानुयानेन प्रीतिमुत्पादयेद्गृही ॥ ४४ ॥

श्रद्धया आस्तिक्येन चकाराद्भक्त्या च।

पथि श्रान्तमविज्ञातमतिथिं क्षुत्पिपासितम् ॥
यो न पूजयते भक्त्या तमाहुर्ब्रह्मघातकम्।

इति व्यासस्मरणात्। प्रश्नोत्तरयोः समाहारः प्रश्नोत्तरं प्रियं च तत्प्रश्नोत्तरं च तेन स्वागतप्रश्नात्पृथगुपादानमन्येष्वपि प्रश्नोत्तरेषु प्रियत्वविधानार्थं चकाराच्चक्षुर्मनसोरपि दानेन। "चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च सूनृतामिति" व्यासस्मरणात्। गच्छतश्च स्वसीमावध्यनुगमनेन "अतिथिं श्रोत्रियं तृप्तमासीमान्तमनुव्रजेदिति" योगिस्मरणात्। एतेन व्यस्तेन समस्तेन वा गृहस्थोऽतिथेः प्रीतिमुत्पादयेन्न शास्त्रार्थमात्रानुष्ठानेन कृतार्थो भवेत्।

येन येन च तुष्येत नित्यमेव तथातिथिः।
अप्यात्मनः प्रदानेन तत्तत्कुर्याद्विचक्षणः ॥ इतिब्राह्मात्।

अतिथेः प्रीत्यनुत्पादने प्रत्यवायमाह।

अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रतिनिवर्तते।
पितरस्तस्य नाश्नन्ति दशवर्षाणि पञ्च च ॥ ४५ ॥

यस्य गृहात् भार्याग्निनिवासस्थानादुक्तलक्षणोऽतिथिर्भग्नाशस्सत्काराशारहितः परावर्तते तस्य पितरः पञ्चदशवर्षाणि तत्कृते श्राद्धादौ नाश्नन्ति चकारादग्नयोऽपि।

तदुक्तं दानधर्मे ।

अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रतिनिवर्तते ।
पितरस्तस्य देवाश्च अग्नयश्च तथैव च ॥
निराशाः प्रतिगच्छन्ति अतिथेरप्रतिग्रहादिति ।

किञ्च ।

काष्ठभारसहस्रेण घृतकुम्भशतेन च ।
अतिथिर्यस्य भग्नाशः तस्य होमो निरर्थकः ॥ ४६ ॥

यस्यातिथिर्भग्नाशस्तस्य काष्ठभारसहस्रेण घृतकुम्भशतेन च कृतोऽपि होमो यज्ञादौ निरर्थको भवति । तदुक्तमाश्वमेधिके ।

पाकयज्ञैर्महायज्ञैः सोमसंस्थाभिरेव च ।
ये यजन्ति न चार्चन्ति गृहेऽप्यतिथिमागतम् ॥
तेषां यशोऽभिकामानां दत्तं मिष्टं च यद्भवेत् ।
वृथा भवति तत्सर्वमाशया ह्यतिथेर्हतमिति ॥

एवं वचनद्वयेनातिथ्यर्चनाभावे देवपितृकर्मणोर्नैरर्थक्योक्त्या सर्वधर्मक्षय उक्तो भवति । तथा चाश्वलायनः ।

अनर्चितोऽतिथिस्तस्मै दत्वा दुष्कृतमात्मनः ।
गृहिणे तत्कृतान्धर्मान् सर्वानादाय गच्छतीति ॥

इदानीमतिथिसत्कारे फलप्रशंसामाह ।

सुक्षेत्रे वापयेद्बीजं सुपात्रे निक्षिपेद्धनम् ।
सुक्षेत्रे च सुपात्रे च ह्युप्तं तन्न विनश्यति ॥ ४७ ॥

यथा सुक्षेत्रे बीजवापः कर्तव्य इति लोकप्रसिद्धिस्तथा सुपात्रे धनं देयमित्यपि शास्त्रसिद्धान्तः । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरवैशम्यमुपपादयति हि यतः सुक्षेत्रे सुपात्रे वोप्तं न विनश्यति महाफलं भवतीत्यर्थः । सुक्षेत्रदृष्टान्तो ब्राह्मणस्यापि सुक्षेत्रत्वप्रतिपादनाय । तथा च दानधर्मे ।

ब्राह्मणो हि महद्भूतं क्षेत्रभूतं युधिष्ठिर ।
उप्यते तत्र यद्बीजं तद्धि पुण्यफलं महदिति ॥

श्रद्धयाऽतिथिं पूजयेदित्युक्तं तत्र श्रद्धादिस्वरूपमाह ।

न पृच्छेद्गोत्रचरणे न स्वाध्यायं श्रुतं तथा ।
हृदये कल्पयेद्देवं सर्वदेवमयो हि सः ॥ ४८ ॥

गोत्रं वंशप्रवर्तकं महर्षिसम्बन्धः चरणं कठबाह्वलादिचरणव्यूहप्रसिद्धम् । नत्वाचारः । स्वाध्यायः शाखाविशेषः । श्रुतं मीमांसाव्याकरणादि तथाशब्देन देशनामकुलानां ग्रहणम् । अत एव यमः ।

न पृच्छेद्गोत्रचरणे देशं नाम कुलं श्रुतम् ।
अध्वनोऽभ्यागतं विप्रं भोजनार्थमुपस्थितमिति ॥

अतिथेरिदं न पृच्छेत् । एकेनैव निषेधेनार्थसिद्धौ निषेधान्तरोपादानमतिथेरपि तच्छंसनिषेधार्थम् । तथा च विष्णुः ।

देशं गोत्रं कुलं विद्यामन्नार्थी यो निवेदयेत् ।
वैवस्वतेषु धर्मेषु वान्ताशी स प्रकीर्तितः ॥ इति ।

न केवलं गोत्रादिप्रश्नवर्जनं किं तु हृदि देवत्वेनापि भावनीयः । तथा च वैष्णवे ।

स्वाध्यायगोत्रचरणमपृष्ट्वा च तथा कुलम् ।
हिरण्यगर्भबुध्या तं मन्यताभ्यागतं गृही ॥
तादृशभावनायां हेतुमाह । "यतोऽसौ सर्वदेवमय" इति ।

तदुक्तं पुराणसारे ।

धाता प्रजापतिः शक्रो वन्हिर्वसुगणो यमः ।
प्रविश्यातिथिमेवैते भुञ्जतेऽन्नं द्विजोत्तम ॥ इति ।

एवमुत्तरपूर्वाभ्यामर्द्धाभ्यां भक्तिश्रद्धयोः स्वरूपमुपवर्णितं न तु वास्तवः प्रश्नाभावः तथा सति जात्याद्यज्ञानेनातिथ्यतारतम्यं न स्यात् ।

यथाह मनुः ।

आसनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनम् ।
उत्तमे तूत्तमं कुर्याद्धीने हीनं समे सममिति ॥

यत्तु ।

देशं नाम कुलं विद्यां पृष्ट्वा पात्रं प्रयच्छति ।
न स तत्फलमाप्नोति दत्वा स्वर्गं न गच्छति ॥

इति यमस्मरणं तदपि विद्यादिपुरस्कारेण पूज्यत्वनिराकरणपरम् । अत एव वायवीये ।

न हि विद्यादयस्तस्मिन् पात्रता हेतवः स्मृताः ।
केवलेनातिथित्वेन स भवेत्पङ्क्तिपावनः ॥ इति ।

यदुक्तमनित्यागमनेनातिथित्वमिति तस्य क्व चिदपवादमाह ।

अपूर्वः सुव्रती विप्रो ह्यपूर्वश्चातिथिस्तथा ।
वेदाभ्यासरतो नित्यं त्रयोऽपूर्वे दिने दिने ॥ ४६ ॥

सुव्रती ब्रह्मचारी "सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षा दातव्या सुव्रताय चे"ति योगिस्मरणात् । स पूर्वोऽप्यपूर्व एव विप्रोऽप्यपूर्वो विप्रो विद्वान् ।

जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते ।
विद्यया वापि विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते ॥

इति स्मरणात् । वेदाभ्यासरतोऽपि तथा अपूर्व एव वेदस्य प्रणवप्रतिपाद्यस्य परब्रह्मणोऽभ्यासरतो निरन्तरं परिशीलनं नित्यं तन्निष्ठः

न वेदं वेदमित्याहुर्वेद्यं नाम परं पदम् ।
तत्पदाभ्यासनिरतो वेदाभ्यासरतो मतः ॥

इति स्मृत्यन्तरोक्तलक्षणोपपत्तेश्च । एते त्रयो दिने दिने प्रत्यहमागता अप्यपूर्वे अपूर्ववदर्चनीयाः । पुनरपूर्वे इति नित्यार्चनाय समुदायानुवादः । त्रय इति प्रचयशिष्टसंख्यानुवादो न परिसंख्या तेन अग्निहोत्रमखकृतोरपि प्राप्तिः । तदाह बृहत्पराशरः ।

प्रतिव्रत्यग्निहोत्री च तथा च मखकृद्‌द्विजः ।
सदैतेऽतिथयः प्रोक्ता अपूर्वाश्च दिने दिने इति ।

यत्तु

व्रती यतिर्वैकरात्रं निवसन्नुच्यतेऽतिथिः ।
यस्मादनित्यं वसति तस्मात्तमतिथिं विदुः ।

इति यमस्मरणं तद्यतिधर्मकथनाय "अनित्यां वसतिं वसेदिति" वसिष्ठवचनात् । यत्त्वतिथिदृष्टान्तेन यतिव्रतिनोरप्यत्र पूज्यतोच्यत इति । तन्न । त्रयोपूर्व इति वाक्यशेषासङ्गतेः । अतिथिभोजनाशक्तौ भिक्षादानं विधास्यति ।

तत्र वैश्वदेवात्प्रागागते भिक्षुके कथमित्यत आह ।

वैश्वदेवे तु सम्प्राप्ते भिक्षुके गृहमागते ।
उद्धृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षुकं तु विसर्जयेत् ॥ ५० ॥

वैश्वदेवे सम्प्राप्ते प्रसक्ते अकृत इति यावत् । भिक्षुके भिक्षावृत्तौ

ब्रह्मचारी यतिश्चैव विद्यार्थी गुरुपोषकः ।
अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च षडेते भिक्षुकाः स्मृताः ॥

इति व्यासोक्तान्यतमे समागते वैश्वदेवार्थं वैश्वदेवोपयुक्तमन्नमुद्धृत्य पात्रान्तरे पृथक्कृत्य अवशिष्टादन्नाद्भिक्षां दत्वा भिक्षुकं विसर्जयेत् ।

तदुक्तं नृसिंहपुराणे ।

अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षुके गृहमागते ।
उद्धृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षां दत्वा विसर्जयेदिति ॥

अत्रातिथिभोजनप्रत्याम्नायस्य भिक्षादानस्य वैश्वदेवात् प्राक्करणेऽपि मनुष्ययज्ञसिद्धेर्न तदन्ते पुनरनुष्ठानमित्युक्त्या क्रमविशेषाभिधानेन वैश्वदेवान्त इतिपाठक्रमबाधात् । यथा दर्शपूर्णमासयोर्बर्हिरभिवासनोत्तरकालमाम्नातायाः वेदेः पूर्वद्युरमावास्यायां "वेदिं करोती"त्यनेनापकर्षात् पाठक्रमबाधः पौर्णमास्यां तु पाठक्रम एव बाधकाभावात् तद्वदिहापि वैश्वदेवात् प्रागागते भिक्षौ स्मृत्या क्रमविशेषाभिधानात्पाठक्रमबाधेऽन्यत्र तु स एवेति । न च देवतापकर्षन्यायेन वैश्वदेवस्याप्यपकर्षः यथोक्तन्यायस्य तदपवादकत्वात् । उद्धृत्येत्यनेन वैश्वदेवस्य क्रमान्तरविधानाच्चेति ।

भिक्षुविशेषप्रत्याख्याने प्रत्यवायविशेषमाह ।

यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ ।
तयोरन्नमदत्वा तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥५१॥

यतिब्रह्मचारिणोर्भिक्षामदत्वा भुञ्जानो वक्ष्यमाणलक्षणचान्द्रायणं चरेत्तयोः पक्वान्नस्वामित्वात् । अत्र पक्वान्नस्वामिनोरपाचकतयाऽनतिक्रमणीयत्वमुक्तमतस्तदतिक्रमेणान्यभोजनेऽपि प्रत्यवायस्तदवस्थ एव । तथा च यमः ।

अपचन्तमतिक्रम्य पचन्तं यस्तु भोजयेत् ।
औष्ट्रिकाणां भजेद्योनिं वर्षाणामधिकं शतमिति ॥

इदानीमतिथिभोजनाशक्तस्य भिक्षादाननियममाह ।

दद्याच्च भिक्षात्रितयं परिव्राड्ब्रह्मचारिणाम् ।
इच्छया च ततो दद्याद्विभवे सत्यवारितम् ॥ ५२ ॥

परिव्राट् यतिः ब्रह्मचारिणामिति बहुवचनेन पूर्ववाक्योक्तयोर्यतिव्रतिनोर्मध्यस्थस्य विप्रस्य ग्रहणं तेन यतिविप्रव्रतिनां भिक्षात्रयं दद्यादेव तदाह मार्कण्डेयः ॥

भोजनं हन्तकारं वाप्यग्रं भिक्षामथापि वा ।
अदत्वा नैव भोक्तव्यं यथाविभवमात्मन इति ॥

भिक्षा च ग्रासमात्रा ।

ग्रासमात्रा भवेद्भिक्षा अग्रं ग्रासचतुष्टयम् ॥
अग्रं चतुर्गुणीकृत्य हन्तकारो विधीयते ॥ इति मनुस्मरणात् ।

नेयं परिसङ्ख्या विभवे सतीच्छयाऽवारितं दद्यात्तदाह कूर्मः ॥

भिक्षां वै भिक्षवे दद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिणे ।
दद्यादन्नं यथाशक्ति ह्यर्थिभ्यो लोभवर्जित इति ॥

यतिभिक्षादाने प्रकारमाह ।

यतिहस्ते जलं दद्याद्भैक्ष्यं दद्यात्पुनर्जलम् ।
तद्भैक्ष्यं मेरुणा तुल्यं तज्जलं सागरोपमम् ॥ ५३ ॥

यतेर्भिक्षादाने चाद्यन्तयोर्हस्ते जलं दद्यात्ततश्च भैक्ष्यजलयोर्मेरुसागरतुल्यता भवति ।

इदानीं राज्ञोऽप्यातिथ्यमाह ।

यस्य च्छत्रं हयश्चैव कुञ्जरारोहमृद्धिमत् ।
ऐन्द्रस्थानमुपासीत तस्मात्तं न विचारयेत् ॥ ५४ ॥

छत्रमातपवारणं, हयोऽश्वः, चकाराद्वालव्यजने आरुह्यतेऽस्मिन्नित्यारोहो रथशिबिकादिः कुञ्जरश्चारोहश्च तयोस्समाहारः कुञ्जरारोहं सेनाङ्गत्वादेकवद्भावः, ऋद्धिमद्राष्ट्रं ऐन्द्रदैवत्यं स्थानमासनं सिंहासनमिति यावत् तस्येन्द्रदैवत्यत्वात् । यस्येदं सर्वं तमुपासीत पूर्वोक्तस्वागतादिप्रश्नेन परिचरेत् लघुना राजपदेन तमनुपपाद्याय यद्विशेषणैस्तल्लक्षणं तत्क्षत्रियातिरिक्तस्यापि तद्गुणवतः पूज्यत्वप्रतिपादनाय राजानः शूद्रभूयिष्ठा इत्यादिना कलौ राज्ञां शूद्रभूयिष्ठत्वाभिधानात् । अत एवाह भगवान् ।

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसम्भवमिति ॥

तस्माद्राज्ञः सकाशादात्मानं न निवारयेच्च परिचरणरहितं कुर्यादिति ।

यदुक्तं "वैश्वदेवे तु सम्प्राप्ते" इति तत्रोपपत्तिमाह ।

वैश्वदेवकृतं पापं शक्तो भिक्षुर्व्यपोहितुम् ।
नहि भिक्षुकृतान् दोषान् वैश्वदेवो व्यपोहति ॥५५॥

तस्मादेव कृतत्वमत्रान्वेति प्रथममकृतेन वैश्वदेवेन कृतं पापं पूजितो भिक्षुर्व्यपोहितुं शक्नोति तस्य सर्वदेवमयत्वात् । अपूजितेन भिक्षुकेण कृतान्दोषान् प्राक्कृतोऽपि वैश्वदेवो न व्यपोहति । तस्य होमो निरर्थक इति प्रागुक्तेः ।

षण्णां कर्मवाक्यादस्य नित्यत्वं पूर्वमुक्तं तच्च वैश्वदेवस्य तद्विधोहायाकरणे प्रत्यवायमाह ।

अकृत्वा वैश्वदेवं तु भुञ्जते ये द्विजाधमाः ।
सर्वे ते निष्फला ज्ञेया पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ ५६ ॥

ये द्विजाधमाः द्विजेषु त्रैवर्णिकेषु अधमा वैश्वदेवमकृत्वैव भुञ्जते ते निष्फलास्तत्कर्मणः फलभाजो न भवन्तीति ज्ञेयम् । यद्वा द्विजाः त्रैवर्णिकाः अधमाः शूद्राश्च तेषामपि "नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न हापयेदिति" योगिना पञ्चयज्ञविधानात् । न तावन्मात्रमेव किन्त्वशुचौ नरके पतन्ति ।

वैश्वदेवातिथ्ययोरकरणे प्रत्यवायान्तरमाह ।

वैश्वदेवविहीना ये आतिथ्येन बहिष्कृताः ।
सर्वे ते नरकं यान्ति काकयोनिं व्रजन्ति च ॥ ५७ ॥

ये वैश्वदेवरहितास्सन्त आतिथ्येनापि रहितास्ते सर्वे रौरवादिनरकमनुभूय काकयोनिं व्रजन्ति । एवमन्यत्रापि कल्पनीयम् ।

तदाह व्यासः ।

पञ्चयज्ञांस्तु यो मोहान्न करोति गृहाश्रमी ।
तस्य नायं न च परो लोको भवति धर्मतः ॥ इति ।

अतिथित्वेन स्तुवन्नन्यानपि भोजनीयानाह ।

पापी वा यदि चण्डालो विप्रघ्नः पितृघातकः ।
वैश्वदेवे तु सम्प्राप्तः सोऽतिथिः स्वर्गसङ्क्रमः ॥५८॥

पापी गोवधाद्युपपातकी, चाण्डालो ब्राह्मण्यां शूद्रादुत्पन्नः, विप्रघ्नो ब्रह्महा पितृघातको मातापित्रोः प्रमापकः, यदि वा शब्दाभ्यां शत्रुश्वपाकयोरपि ग्रहणम् ॥

चाण्डालो वा श्वपाको वा शत्रुर्वा पितृघातकः ।
देशकाले ह्युपगतो भरणीयो मतो मम ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरात् । एषामन्यतमो वैश्वदेवे वैश्वदेवकाले सम्प्राप्तोऽतिथिरतिथिवद्यत्नेन पूजनीयो नत्वशेषातिथ्यभाक् ।

तदुक्तमाश्वमेधिके ।

चाण्डालो वा श्वपाको वा काले यः कश्चिदागतः ।
अन्नेन पूजनीयश्च परत्र हितमिच्छता ॥ इति ।

सोऽपि स्वर्गप्राप्तिहेतुरिति ।

इदानीं भोजनविधिधर्मानाह ।

यो वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते दक्षिणामुखः ।
वामपादकरः स्थित्वा तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥ ५६ ॥

यः पुमानुष्णीषादिना वेष्टितशिरा यश्च दक्षिणादिङ्मुखो यश्च वामपादे करमारोप्य यश्च स्थित्वा भुङ्क्ते तत्सर्वं रक्षांसि भुञ्जते । वेष्टितशिरस्कत्वं तूत्सङ्गकृतभाजनैकवस्त्रनग्नसोपानत्कादीनामुपलक्षणम् ।

तदुक्तं ब्राह्मे ।

न वेष्टितशिराश्चापि नोत्सङ्गकृतभाजनः ।
नैकवस्त्रो दृष्टमध्यः सोपानत्कः सपादुक इति ॥

दृष्टमध्यो नग्नः दक्षिणाभिमुखत्वं विदिङ्मुखस्याप्युपलक्षणं ।

तथा च कौर्मे ।

यो भुङ्क्ते वेष्टितशिरा यश्च भुङ्क्ते विदिङ्मुखः ।
सोपानत्कश्च यो भुङ्क्ते सर्वं विद्यात्तदासुरमिति ॥

एतेन परिशेषतो दिक्त्रयाभिमुखत्वमुक्तम् । तदाह गोभिलः ।

प्राङ्मुखावस्थितो विप्रः प्रतीच्यां वा यथासुखम् ।
उत्तरं पितृकार्ये तु दक्षिणं तु विवर्जयेत् ॥ इति ।

स चायं दक्षिणामुखत्वनिषेधो नित्यभोजनविषयः काम्ये तु ।

आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।
श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते ह्युदङ्मुखः ॥

इति मानवे तद्विधानात् । वामपादकरत्वं प्रसारितपादस्याप्युपलक्षणम् ।

न प्रसारितपादस्तु पादारोपितपाणिमान् ।
न बद्धासनसंस्थश्च न च पर्यङ्कमास्थितः ॥ इति स्मरणात् ।

स्थितत्वं यानाद्यारूढस्याप्युपलक्षणम् ।

गजाश्वरथयानोष्ट्रमास्थितो नैव भक्षयेत् ।
श्मशानात्यन्तरस्थो वा देवालयगतोऽपि वा ॥
शयनस्थो न भुञ्जीत न पाणिस्थं न वासने ॥ इति ब्राह्मात् ।

इतरानपि भोजनधर्मान् षष्ठे वक्ष्यति ।

षट्कर्माभिरत इत्यनेन चातुर्वर्ण्यस्य साधारणान् धर्मान्निरूप्य सुपात्रे निक्षिपेद्धनमित्यादिना ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादींश्चासाधारणान् संसूच्येदानीं क्रमप्राप्तानभिषिक्तस्य क्षत्रियस्यासाधारणधर्मानाह ।

अव्रता ह्यनधीयाना यत्र भैक्षचरा द्विजाः ।
तं ग्रामं दण्डयेद्राजा चौरभक्तप्रदो हि सः ॥६०॥

व्रतानि ब्रह्मचारिधर्माः मधुमांसादिवर्जनादयस्तद्राहिताः स्वाध्यायमप्यनधीयाना द्विजास्त्रैवर्णिका ब्रह्मचारिणो यत्र भैक्ष्यमाचरन्ति तं ग्रामं राजाभिषिक्तः क्षत्रियो दण्डयेद् द्रव्यापहारादिना दमयेत् । ननु अव्रतादीनां भैक्षचरत्वे ग्रामस्य कोऽपराध इत्यत आह । यतोऽसौ ग्रामचौरेभ्य इव भक्तमन्नं प्रददातीति । ननु एतेनाव्रतादिभ्योऽन्नदानं निषिद्धमिति गम्यते । तच्चानुपपन्नं पापादीनामप्यन्नदानविधानात् । सत्यम् । यत्र भिक्षासौकर्यमदेन द्विजा नाधीयते न च व्रतमनुतिष्ठन्ति तत्र तादृशेभ्यो भिक्षादानं निवार्य भिक्षादानं त्वपूर्वेभ्यस्तादृशेभ्यो ऽपि विधीयत इति न विरोधः । "विद्वद्भोज्यान्यविद्वांसो येषु राज्येषु भुञ्जते । तान्यनावृष्टिमृच्छन्ति महद्वा जायते भयमिति" वसिष्ठेन तादृशानामदण्डने राजानिष्टप्रतिपादनात् । यद्यप्यत्र राजपदोपादानाद्राज्ञ एवायं धर्म इति प्रतीयते तथापि तस्य क्षत्रियमात्रपरत्वात्तद्धर्म एवायमिति । द्विविधो हि राजधर्मो दुष्टशिक्षा शिष्टपरिपालनं च तत्राद्येन दुष्टशिक्षोक्ता ।

इदानीं शिष्टपरिपालनमाह ।

क्षत्रियो हि प्रजा रक्षन् शस्त्रपाणिः प्रदण्डवान् ।
निर्जित्य परसैन्यानि क्षितिं धर्मेण पालयेत् ॥६१॥

क्षत्रियः परेषां क्षतत्राणयोग्यो धर्मेण धर्मोऽयमिति मत्वा नार्थादिलोभेन क्षितिं पृथिवीं पालयेद्वृत्त्यर्थं धर्मार्थं च । तथा च याज्ञवल्क्यः । "प्रधानं क्षत्रिये कर्म प्रजानां परिपालनमिति" । पालनं नाम व्याघ्रचौरशत्रुभ्यो भयापनयनं तत्र व्याघ्रादिभयापनयनोपायं शस्त्रपाणिपदेनाह ।

तेन शस्त्रधारणस्य दृष्टार्थत्वाद्व्याघ्रादीन् निहन्यादेवेति तस्यार्थः । चैरादिभयापनयनोपायमाह प्रदण्डवानिति । ततश्च देशकालानुबन्धापराधपरीक्षणरूपेण प्रकर्षेण चैराद्यष्टादशव्यवहारपदपराजितेषु धिग्वाग्धनवधान्यतमं दण्डं कुर्यादित्यर्थः । शत्रुभयापनयनोपायमाह निर्जित्येति पार्ष्णिग्राहादिभिर्निजप्रजा रक्षित्वा परेषामरितन्मित्रादीनां सैन्यानि हस्त्यश्वरथपदातिसहितानि सामादिप्रयोगासंभवे सेनाप्रयोगेण नितरां तद्राष्ट्रापपीडनादिभिर्जित्वा स्ववशमानयेदित्यर्थः । एतैश्चतुर्भिर्विशेषणै सकलव्यवहाराध्यायप्रतिपाद्योऽर्थ उपलक्षितस्तस्य सर्वयुगसाधारणत्वात् अन्यथाऽऽचारप्रायश्चित्तवत्सोऽप्युच्छिद्येतेति ।

वृत्त्यर्थं क्षितिं पालयेदित्युक्तं तत्र वृत्त्युपायमाह ।

पुष्पं पुष्पं विचुनुयान्मूलच्छेदं न कारयेत् ।
मालाकार इवारामे न यथाङ्गारकारकः ॥ ६२ ॥

अत्र शक्तिलक्षणाभ्यां दृष्टान्तदार्ष्टान्तिके उभे अपि प्रतिपाद्येते यथा राजा पुष्पं पुष्पोत्पन्नं फलं ब्रीहियवादि वीप्सया तत्तत्कालोपपन्नं यथा स्वांशं विचिनुयाद्गृह्णीयाच्च तु मूलस्य तज्जनकबीजवृक्षादेरुच्छेदमत्यन्तापहारं कुर्यात् । अत्र चान्वयदृष्टान्तो मालाकारो यथारामे यदा यदा यद्यत्पुष्पं विकसति तत्तद्विचिनोति तद्वदिति । व्यतिरेके त्वङ्गारकारो यथा वृक्षं समूलमुन्मूल्य दहति तथा न स्यादिति ।

तथाह मनुः ।

यथाल्पाल्पमदन्त्याद्यं वार्योकोवत्सषट्पदाः ।
तथाल्पाल्पो ग्रहीतव्यो राष्ट्राद्राज्ञाब्दिकः कर इति ॥

अथ वैश्यासाधारणधर्मानाह ।

लाभकर्म तथा रत्नं गवां च परिपालनम् ।
कृषिकर्म च वाणिज्यं वैश्यवृत्तिरुदाहृता ॥६३॥

लाभो द्रव्यवृद्धिस्तदर्थं कर्म लाभकर्म वृद्ध्यर्थं धनप्रयोग इत्यर्थः । लोहकर्मेतिपाठे लोहानां सुवर्णरजतादीनां कर्माघादिपरिज्ञानमित्यर्थः ।

लोहानां तान्तवस्य चेति मानवात् । एवं मणिमुक्तादि तस्य परीक्षया क्रयविक्रयाः कर्मशब्दानुवृत्त्या गृह्यन्ते । तथाशब्देन गन्धरसादीनामप्यर्घादिपरिज्ञानं गृह्यते ।

तथा च मनुः ।

मणिमुक्ताप्रबालानां लोहानां तान्तवस्य च ।
गन्धानां च रसानां च विद्यादर्घबलाबलमिति ॥

गवां परितः शीतवर्षातपेभ्यः पालनं तृणजलदानं बन्धमोक्षदोहादि चकारादन्येषामपि पशूनाम् । तथा च वाराहे ।

स्वाध्यायं यजनं दानं कुसीदं पशुपालनम् ।
गोरक्षाकृषिवाणिज्यं कुर्याद्वैश्यो यथाविधीति ॥

कृषिकर्म द्वितीयाध्याये वक्ष्यमाणलक्षणं चकाराद्भृतिभाषादिविज्ञानं च । तथा च मनुः ।

भृत्यानां च भृतिं विद्याद्भाषाश्च विविधा नृणामिति ।

वाणिज्यं विक्रेयद्रव्याणां क्रयविक्रयौ एषा सर्वा वैश्यस्य वृत्तिर्जीवनोपाय उदाहृत इति ।

अथ शूद्रासाधारणधर्मानाह ।

शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा परमो धर्म उच्यते ।
अन्यथा कुरुते किं चित् तद्भवेत्तस्य निष्फलम् ॥६४॥

द्विजानां विप्राणां शुश्रूषा सेवा शूद्रस्य परमो धर्मो दृष्टादृष्टसाधनत्वात् । अन्यथा विप्रसेवामन्तरेण यदि किं चित्पाकयज्ञादिकं करोति तत्सर्वं तस्य निष्फलं भवति ।

तदाह मनुः ।

विप्रसेवैव शूद्रस्य साधनं कर्म कथ्यते ।
यदतोऽन्यद्धि कुरुते तद्भवेत्तस्य निष्फलम् ॥
स्वर्गार्थमुभयार्थं वा ब्राह्मणानेव राधयेत् ।
जातब्राह्मणशब्दस्य सा ह्यस्य कृतकृत्यतेति ॥

यत्र शूद्रधर्मास्त्रिवर्णशुश्रूषेत्यादिदेवलवाक्ये क्षत्रियवैश्यसेवाश्रवणं तत्केवलवृत्त्यर्थत्वेन । अत एव मनुः ।

शूद्रस्तु वृत्तिमाकाङ्क्षेत क्षत्रमाराधयेद्यदि ।
धनिनं वाप्युपाराध्य वैश्यं शूद्रो जिजीविषेदिति ॥

यदा द्विजशुश्रूषया न जीवति तदा किं कार्यमित्यत आह ।

लवणं मधु तैलं च दधि तक्रं घृतं पयः ।
न दुष्येच्छूद्रजातीनां कुर्यात्सर्वेषु विक्रयम् ॥ ६५ ॥

लवणं शम्भलादि मधु क्षौद्रं तैलादिस्नेहं दधि प्रसिद्धम् । तक्रमुदश्विद् घृतं सर्पिः पयः क्षीरं चकारादन्यदपि फलपुष्पादि विक्रीयमाणं शूद्रजातीनाञ्च दूष्येत्र दोषमावहेत्तस्माच्छूद्रः सर्वेषु लवणादिषु विक्रयं कुर्यात् । शूद्रपदेनार्थसिद्धौ जातिपदोपादानं सूतादिप्रतिलोमजातीनामपि प्राप्त्यर्थं "शूद्राणां तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः" इति स्मरणात् । लवणादिपरिगणनेऽपि सर्वपदोपादानमप्रतिषिद्धानां सर्वेषामपि विक्रयप्राप्त्यर्थम् ।

तथा च कालिकापुराणे ।

विक्रयं सर्ववस्तूनां कुर्वन् शूद्रो न दोषभाक् ।
मधु चर्म सुरां लाक्षां मुक्त्वा मांसं च पञ्चममिति ।

मध्वत्र मद्यं तस्यैवात्र प्रतिषेधात् ॥

इदानीं शूद्रस्य वर्ज्यानाह ।

विक्रीणन् मद्यमांसानि ह्यभक्षस्य च भक्षणम् ।
कुर्वन्नगम्यागमनं शूद्रः पतति तत्क्षणात् ॥ ६६ ॥

मद्य पानसादि द्वादशविधं तथा च पुलस्त्यः ।

पानसं द्राक्षमाधूकं खार्जूरं तालमैक्षवम् ॥
मधूत्थं सैरमारिष्टं मैरेयं नारिकेलजम् ।
समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु ॥
द्वादशं तु सुरामद्यं सर्वेषामधमं स्मृतमिति ।
मांसं भक्ष्यमभक्ष्यं च बहुवचनाच्चर्मलाक्षयोर्ग्रहणम् ॥

तदुक्तं कालिकापुराणे ।

विक्रयं सर्ववस्तूनां कुर्वन् शूद्रो न दोषभाक् ॥
मधु चर्म सुरां लाक्षां मुक्त्वा मांसं च पञ्चममिति ।

एतानि विक्रीणन्नभक्ष्यं गोमांसादि तस्य भक्षणमगम्या मातृभगिन्यादयस्तासां गमनं च कुर्वन् शूद्रस्तत्क्षणात् सद्यः सकृद्विक्रयभक्षणगमनैरपि पतति द्विजातिपरिचर्यानर्हो भवति। तदाह व्यतिरेकमुखेन मनुः

यैः कर्मभिः सुचरितैः शुश्रूष्यन्ते द्विजातयः।
तानि कर्माणि कुर्वीत शिल्पानि विविधानि चेति ॥

ननु मद्यादिविक्रयस्याभक्ष्यभक्षणादीनां च साधारणनिषेधेनैव सिद्धौ पुनर्निषेधो व्यर्थ इति चेन्न। सद्यः पातित्यप्रतिपादनार्थत्वात्। नन्वेवमप्यगम्यागमननिषेधो न कार्यस्तस्य सद्य एव पातित्यहेतुत्वादिति चेत्। मैवं मात्राद्यतिरिक्तपरदारमात्रगमनेऽपि तस्य पातित्याभिधायकत्वात्।

अत एवाह योगीश्वरः भार्यारतिः। अयमत्रार्थः स्वदारनिरत इत्यनेन साधारणेनैव सिद्धौ पुनः शूद्राणां भार्यारतत्वाभिधानं पारदार्यमात्रे द्विजातिपरिचर्यानर्हत्वप्रतिपादनाय तदेव च स्पष्टीकृतमाचार्यैरिति।

किञ्च।

कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च।
वेदाक्षरविचारेण शूद्रश्चाण्डालतां व्रजेत् ॥ ६७ ॥

कपिलाया गोः क्षीरस्य पानेन। यद्यप्येतद्धुतशेषाभावे ब्राह्मणस्य क्षत्रियवैश्ययोश्च जात्यैव निषिद्धम्।

क्षत्रियश्चैव वृत्तस्थो वैश्यः शूद्रोऽपि वा पुनः।
यः पिबेत्कपिलाक्षीरं न ततोऽन्योऽस्त्यपुण्यकृत् ॥

इत्यापस्तम्बस्मरणात्।

कपिलायाः पिबेच्छूद्रो नरके स विपच्यते ॥
हुतशेषं पिबेद्विप्रः सोऽपि स्यादन्यथा पशुः।

इति भविष्यवचनाच्च। तथापि शूद्रचाण्डालतापादककर्मसामान्येनात्राभिहितम्। एकवचनं तु सकृत्कृतस्याप्यस्य जात्यन्तरापादकत्वं स्पष्टयितुम्। एवमुत्तरत्रापि जातिमात्रेण ब्राह्मणीगमनेन। न चागम्या-

गमननिषेधेनास्य पौनरुक्त्यं शङ्क्यम् । प्रत्यवायभेदात् । तथा हि पूर्वं पातित्यमात्रं प्रायश्चित्तापनोद्यमगम्यागमनेन जन्यत इत्युक्तमत्र तु चाण्डालत्वरूपजात्यन्तरत्वं प्रायश्चित्तानपनोद्यं ब्राह्मणीगमनेन जन्यत इत्युच्यत इति न पौनरुक्त्यम् । चकाराच्छालग्रामपूजनेन । तदाह चापस्तम्बः ।

प्रणवोच्चारणाच्चैव शालग्रामशिलार्चनात् ।
ब्राह्मणीगमनाच्चापि शूद्रश्चाण्डालतामियादिति ॥

विशेषस्त्वत्रोपपादितोऽधस्तात् । वेदाक्षराणां विचारेण विचारेणानामात्र ज्ञानम् ।

चरधातोर्गत्यर्थत्वात्तदर्थानां च ज्ञानार्थत्वात् । ज्ञानं च श्रवणोच्चारणार्थजिज्ञासाभिर्जायत इति श्रवणादीनां निषेधः । तथा च श्रूयते अथ हास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रपूरणमिति । पद्यं वा एतच्छ्मशानं यच्छूद्र इति भवति चोदाहरणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेद इति । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं व्यासेन श्रवणाध्ययनप्रतिषेधात् स्मार्तश्चेति । अर्थजिज्ञासा तु स्वाध्यायाध्ययनविधेरर्थज्ञानफलकत्वादध्ययननिषेधेनैव निषिद्धा अर्थज्ञाननिषेधे च तत्साधनानां पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गानामपि निषेधः । तथा च कालिकापुराणे ।

मोहाद्वा कामतः शूद्रः पुराणं संहितां स्मृतिम् ।
पठन्नरकमाप्नोति पितृभिः सह कूदनम् ॥
पुराणं धर्मशास्त्राणि संहिता च मुनीरिताः ।
नाध्यापयेन्नृपः शूद्रैर्विहितानि यदृच्छयेति ॥

कूदनं नरकविशेषः । धर्मशास्त्रपदेन न्यायमीमांसयोरपि ग्रहणं तयोरपि धर्मप्रतिपादकत्वात् । एवं वेदज्ञानसाधनानां श्रवणादीनां निषेधेऽपि पुराणश्रवणे प्रतिप्रसवो महाभारते "श्रावयेच्चातुरो वर्णान्कृत्वा ब्राह्मणमग्रत"इति । अत्र श्रावणस्य वृत्त्यर्थत्वेनाविधेयत्वाच्चतुर्णामपि वर्णानां श्रवणं विधीयते । एतया निषादस्थपतिं याजयेदितिवत् । अत एव पुराणमुपक्रम्य

श्रोतव्यमिति शूद्रेण नाध्येतव्यं कदा चन ।
पुराणं शृणुयान्नित्यं नरसिंहस्य पूजनम् ॥

इति भविष्यनारसिंहयोरप्युक्तम् ।

यत्तु

अध्येतव्यमिदं नित्यं विप्रैः पर्वणि पर्वणि ।
नाध्येतव्यमिदं शास्त्रं वृषलस्य च सन्निधौ ॥
योऽधीते चैव मोहात्मा स याति नरकान्बहून् ।

इति कौर्मेऽभिहितम् यच्च वायवीयसंहितायाम् ।

नावेदविद्भिः कथनीयमेतत्पुराणरत्नं पुरशासनस्य ।
नाभक्तशिष्याय च नास्तिकेभ्यो दत्तं हि यत्तन्निरयं ददाति ॥

इति तच्छ्रावयितुर्दोषाभिधानाय न श्रोतुरिति व्याख्येयम् । एतैः प्रत्येकमनुष्ठितैः शूद्रश्चाण्डालतां व्रजेत् । शूद्रजातिं परित्यज्य चाण्डालजातिं सर्वधर्मबहिष्कृतां प्राप्नोति ।

ननु नित्यामूर्ताया जातेरुपगमापगमौ न स्त इति चेत् । मैवं येषां प्रत्यक्षजातिस्तेषामस्तु तथा येषां तु शास्त्रैकसमधिगम्या तेषां यथाशास्त्रमुपगमापगमयोरपि स्वीकारात् । अन्यथा

जात्युत्कर्षो युगे ज्ञेयः सप्तमे पञ्चमेऽपि वा ।
व्यत्यये कर्मणां साम्यं पूर्ववच्चाधरोत्तरम् ॥

इत्याद्यनेकवाक्योपप्लवः स्यादित्यादिविशेषमष्टमे वक्ष्यामः ।

प्रतप्तकनकच्छविं श्रियमवेक्ष्य वामाङ्कगाम्
अलक्ष्यतनुतां समच्छवितया विधाय च्छलात् ।
यदीय(?)मसितद्युतिः श्रयति दक्षिणां कन्धरां
स मे दिशतु मङ्गलं सततमेव नारायणः ॥ १ ॥

धर्माधिकारिकुलकैरवकाननेन्दु-
श्रीरामपण्डितसुतेन विनायकेन ।
शास्त्रे पराशरकृते विवृतोऽयमाद्यो
ऽध्यायः कलौ समुदितान्हिकनिर्णयाय ॥ २ ॥

इति श्रीधर्माधिकारिरामपण्डितात्मजनन्दपण्डितापरनामधेयविनायकपण्डितकृतौ पराशरस्मृतिविवृतौ विद्वन्मनोहरायां प्रथमोऽध्यायः ।

श्रीगणेशाय नमः ॥

द्विजाङ्कधरमेकतो विधृतकौस्तुभं मध्यतो
रमाचरणपङ्कजस्खलितयावकं चान्यतः ॥
सुरोदितमुरो निजं सततमीक्षमाणं मुदा
सदाभिमतसिद्धये नमत माधवं साधवः ॥ १ ॥

धर्माधिकारिकुलकैरवकाननेन्दु-
श्रीरामपण्डितसुतेन विनायकेन ।
शास्त्रे पराशरकृते विवृतिर्द्वितीया-
ध्याये विधीयत इहोदित वृत्तिसिद्धौ ॥ २ ॥

प्रथमाध्याये चतुर्णामपि वर्णानामैहिकामुष्मिकफलहेतू साधारणासाधारणधर्मौ निरूपितौ ।

इदानीं सर्ववर्णानां जीवनहेतुं साधारणधर्मं निरूपयितुं द्वितीयाध्यायमारभते ।

अतः परं गृहस्थस्य कर्माचारं कलौ युगे ।
धर्मं साधारणं शक्त्या चातुर्वर्ण्याश्रयागतम् ॥ १ ॥
तं प्रवक्ष्याम्यहं पूर्वं पराशरवचो यथा ।

अतः परं चातुर्वर्ण्यस्यैहिकामुष्मिकफलहेतुसाधारणासाधारणधर्मनिरूपणानन्तरमैहिकफलहेतुधर्मनिरूपणेन बुद्धिस्थं गृहस्थस्यैव न ब्रह्मचारिवानप्रस्थसंन्यासिनां, कर्मणो जीवनहेतुक्रियाया आचारः कर्तव्यतेति कृषिपदपरित्यागेन यत्कर्माचारपदोपादानं तद्युगान्तरे लौकिकव्यापारभूताया अपि कृषेः कलौ शास्त्रीयत्वबोधनाय, कर्माचारपदयोर्लोके लौकिकालौकिकव्यापाराभिधायकत्वात् । युगान्तरेषु कृषेर्वैश्यमात्रधर्मत्वात्सामान्येन गृहस्थाभिधानं कथमित्यत आह । कलौ युग इति । कलौ कृषेस्सर्ववर्णधर्मत्वात् । तदेव स्पष्टयति धर्मं साधारणमिति सर्ववर्णसाधारणः कृष्याचारो धर्मश्च शास्त्राभ्यनुज्ञात इत्यर्थः । साधारण्ये हेतुमाह

शक्त्येति। शक्त्या सामर्थ्येन कलौ विप्रादीनां याजनादिस्वस्ववृत्त्या जीवनस्य दुर्लभत्वात् कृष्यादेश्चाल्पयत्नसिद्धत्वादित्यर्थः। चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यं तस्याश्रयेण पूर्वपूर्वकलियुगक्रमेणागतं सिद्धम्। आश्रम इति पदच्छेदे चतुर्णामप्याश्रमिणां तत्प्राप्तिर्गृहस्थमात्रपरत्वे तु पूर्वेण पुनरुक्तिश्चेति। तत्पूर्वप्रतिज्ञातं कृषिधर्ममहं पराशरः प्रकर्षेण दृष्टादृष्टेतिकर्तव्यताप्रतिपादनपुरस्सरं वक्ष्यामि। स्वोत्प्रेक्षामात्रमूलत्वशङ्कामपनुदति। पूर्वेति। पूर्वकल्पीयपराशरवचनानतिक्रमेणेत्यर्थः। प्रतिज्ञातं धर्ममाह।

षट्कर्मसहितो विप्रः कृषिकर्म च कारयेत्॥ २॥

षड्भिः कर्मभिः पूर्वोक्तैः सन्ध्यादिभिः सहितो युक्तोऽपि विप्रः कृषिकर्म कर्षणं सेवकैः शूद्रैः कारयेत् "कृषिवाणिज्ये चास्वयंकृते" इति गौतमस्मरणात्। चकारात्तदभावे स्वयमपि कुर्यात्। तदाह कूर्मः।

स्वयं वा कर्षणं कुर्याद्वाणिज्यं वा कुसीदकम्।
कष्टा पापीयसी वृत्तिः कुसीदे तां विवर्जयेत्॥

बृहस्पतिरपि।

कुसीदं कृषिवाणिज्यं प्रकुर्वीत स्वयं कृतम्।
आपत्काले स्वयं कुर्वन्नैनसा युज्यते द्विजः॥ इति।

एतेन स्वयं कर्षणनिषेधो युगान्तरविषय इति सिद्धम्।

कृषौ वर्ज्यान् बलीवर्दानाह।

क्षुधितं तृषितं श्रान्तं बलीवर्दं न योजयेत्।
हीनाङ्गं व्याधितं क्लीबं वृषं विप्रो न वाहयेत्॥ ३॥

क्षुधितो बुभुक्षितस्तृषितः पिपासितः श्रान्तः श्रमातुरः तं बलीवर्दं हलोद्वहनादौ न योजयेत्। हीनाङ्गः पादविकलः व्याधितोऽतिसारादिग्रस्तः क्लीबः पुंस्त्वरहितस्तमपि न हलादिकं वाहयेत्।

तदुक्तमाश्वमेधिके।
"न क्षुत्तृष्णाश्रमश्रान्तं वाहयेद्विकलेन्द्रियमिति"।

एकेनैव सिद्धौ निषेधद्वयोपादानमत्यन्तादरार्थम् ।
कीदृशस्तर्हि योज्य इत्यत आह ।

स्थिराङ्गं नीरुजं दृप्तं सुनर्दं षण्ढवर्जितम् ॥
वाहयेद्दिवसस्यार्द्धं पश्चात्स्नानं समाचरेत् ॥ ४ ॥

स्थिराङ्गम् ।

द्वौ मासौ पाययेद्वत्सं द्वौ मासौ द्वौ स्तनौ दुहेत् ।
द्वौ मासावेकवेलायां शेषकालं यथारुचि ॥

इत्यापस्तम्बोक्तरीत्या दृढाङ्गं न तु कोमलाङ्गं वत्सम् "अतय्यं सबलप्राणमनड्वाहं तु वाहयेदि"ति बृहत्पराशरस्मरणात् । नीरुजं निर्गता रुजा यस्य सुनर्दं शुभनर्दनं नादिनं षण्ढवर्जितं षण्ढैर्वृषभैस्तद्रूपासहनेन दूरतः परिहृतं न तु षण्ढत्ववर्जितं क्लीबनिषेधेनैव तदर्थसिद्धेः । तं दिवसस्यार्द्धमामध्याह्नं वाहयेत् । तदुक्तमाश्वमेधिके ।

अन्हः पूर्वं द्वियामे वा धुर्याणां वाहनं स्मृतम् ।
विश्राम्यन्मध्यमे भागे भागे चान्ते यथासुखमिति ॥

पूर्वप्रहरे प्रहरद्वयं वा वाहयित्वा मध्यमे प्रहरे विश्राम्य चतुर्थे प्रहरे इच्छयेत्यर्थः । बलीवर्दमित्यादावेकत्वमविवक्षितम् ।

अष्टगवं धर्महलं षड्गवं जीवनार्थिनाम् ।
चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं ब्रह्मघातिनाम् ॥

इति हारीतेन संख्यान्तरविधानात् । दिवसार्द्धमित्युत्सर्गेण क्वचिदासायमपि वाहयेत् । तदुक्तमाश्वमेधिके ।

यत्र वा त्वरया कृत्यं संशयो यत्र वाध्वनि ।
वाहयेत्तत्र धुर्यांस्तु न स पापेन लिप्यत इति ॥

इदमप्यष्टगवाभिप्रायेण ।

द्विगवं वाहयेत्पादं मध्यान्हे तु चतुर्गवम् ॥
षड्गवं तु त्रिपादोक्तं पूर्णमष्टगवं स्मृतम् ।

इति अत्रिस्मरणात्। पश्चाद्बलीवर्द्दस्नापनानन्तरं स्वयं माध्याह्निकं स्नानं कुर्यात्। तथा च हारीतः। "स्नापयित्वानडुहोऽलंकृत्य ब्राह्मणान् भोजयेदि"ति सन्ध्यास्नानमित्यत्र प्रातःस्नानमुक्तमत्र तु माध्याह्निकमिति न पुनरुक्तिः।

प्रातर्मध्यान्हयोः स्नानं वानप्रस्थगृहस्थयोः।
यतेस्त्रिषवणं प्रोक्तं सकृत्तु ब्रह्मचारिणः॥

इति दक्षेण वानप्रस्थगृहस्थयोः स्नानद्वयाभिधानात्। तच्च प्रातःस्नानवदेव नित्यम्। "यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुर"इति कात्यायनस्मरणात्। तद्विधिमाह संक्षेपेण योगियाज्ञवल्क्यः।

स्नानमन्तर्जले चैव मार्ज्जनाचमने तथा।
जलाभिमन्त्रणं चैव तीर्थस्य परिकल्पनम्॥
अघमर्षणसूक्तेन त्रिरावृत्तेन नित्यशः।
स्नानाचरणमित्येतदुपदिष्टं महात्मभिरिति॥

मन्त्रास्तु प्रातःस्नानविधित एवावगन्तव्याः।

मध्यान्हस्नानानन्तरकृत्यमाह।

जप्यं देवार्चनं होमं स्वाध्यायं चैवमभ्यसेत्।
एकद्वित्रिचतुर्विप्रान्भोजयेत्स्नातकान् द्विजः॥ ५॥

जप्य मध्याह्नसन्ध्याप्रधानत्वेन गायत्र्यास्तेनात्र सन्ध्योपासनमुपलक्ष्यते। तद्विधिरपि प्रागुक्तः मन्त्रेषु तु विशेषमाह नारायणः।

आपः पुनन्तु मन्त्रेण आपोहिष्ठेति मार्जनम्।
प्रक्षिप्य वाञ्जलिं सम्यगुदुत्यं चित्रमित्यपि॥
तच्चक्षुर्देव इति च हंसः शुचिषदित्यपि।
एतज्जपेदूर्ध्वबाहुः सूर्यं पश्यन्समाहितः॥
गायत्र्या तु यथाशक्ति उपस्थाय दिवाकरमिति।

देवार्च्चनं मध्यान्हेऽपि कर्तव्यमिति अपुनरुक्तेः। "प्रातर्मध्ये दिने सायं विष्णुपूजां समाचरेदिति"शौनकस्मरणात्। होमो वैश्वदेवस्तस्य पुनर्वचनं स्वाध्यायस्य तदुत्तरकालताबोधनार्थम्। तदाह बृहस्पतिः।

स चार्वाक्तर्पणात्कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ।
वैश्वदेवावसाने च नान्यदत्र निमित्तत इति ॥

स्वाध्यायाभ्यसनं ब्रह्मयज्ञः "यत्स्वाध्यायमधीते स ब्रह्मयज्ञ"-इति स्मरणात् । स चापूर्वोऽत्रैव विधीयते कुर्यादिति यथायोग्यं सम्बध्यते । एको वा द्वौ वा त्रयो वा चत्वारो वा इत्येकद्वित्रिचतुरास्ते च ते विप्राश्चेत्येकद्वित्रिचतुर्विप्राश्छान्दसः स्वरलोपस्तान् स्नातकानन्यान्वा यथाशक्ति भोजयेत् । एतच्च विप्रभोजनं कर्षणोत्थप्राण्युपघातदोषापनयनायापूर्वं विधीयते । अत एव हारीतः । स्नापयित्वानडुहोऽलङ्कृत्य ब्राह्मणान्भोजयेदिति ।

ननु यद्दोषापनयनाय प्रत्यहं विप्रा भोज्यास्तदुत्पन्नानां धर्मोपयोगिता कथं स्यादित्यत आह ।

स्वयं कृष्टे यथा क्षेत्रे धान्यैश्च स्वयमर्जितैः ।
निर्वपेत्पञ्चयज्ञांश्च क्रतुदीक्षां च कारयेत् ॥ ६ ॥

यथा स्वयं शिलोञ्छादिवृत्त्या अर्जितैर्धान्यैः श्रौतस्मार्तक्रियानुष्ठानमभ्युदयकारि तथा स्वयङ्कृष्टेऽपि क्षेत्रे चकाराद् भृतकादिद्वारा कर्षिते वार्जितैरुत्पन्नैर्धान्यैः पञ्चयज्ञान्निर्वपेत्क्रतूनामग्निहोत्रादीनां दीक्षां च कारयेत्कुर्यात् । ततश्च द्रव्यार्जनस्य तन्नियमानां वा पुरुषार्थत्वेन तदतिक्रमे पुरुषस्यैव प्रत्यवायो न क्रतुवैगुण्यमिति ।

अत एव कूर्मपुराणे ।

लब्धलाभः पितॄन्देवान् ब्राह्मणांश्चापि पूजयेत् ।
ते तृप्तास्तस्य तं दोषं शमयन्ति न संशयः ॥

इत्यर्जकस्यैव दोषमभिधाय तदभाव उपपादितः ।

वस्तुतस्तु कलौ कृषेरभ्यनुज्ञातत्वात्कर्षणस्यापि न दोष इति ॥

इदानीं कृष्युत्पन्नानां धान्यानां धनार्थविक्रये विशेषमाह ।

तिला रसा न विक्रेया विक्रेया धान्यतस्समाः ।
विप्रस्यैवंविधा वृत्तिस्तृणकाष्ठादिविक्रयः ॥ ७ ॥

तिलाः श्यामा श्वेताश्चाविशेषा न रसादयः गुडादयस्ते मूल्यकल्पनया धनेन न पणनीयाः यदि धान्यान्तररहितस्य तिलादिविक्रयमन्तरेण दृष्टादृष्टकार्यं न सिध्यत्तर्हि धान्यतो धान्येन समास्तिलप्रस्थेन धान्यप्रस्थ इति प्रक्रियया विक्रेया विमातव्याः । तदाह नारदः ।

अशक्तो भेषजस्यार्थे यज्ञे होमे तथैव च ।
यद्यवश्यं तु विक्रेयास्तिला धान्यन तत्समा इति ।

एवं रसादिर्विनिमयोऽपि द्रष्टव्यः । तदाहापस्तम्बः । अन्नेन चान्नस्य मनुष्याणां च मनुष्यै रसानां च रसैर्गन्धानां च गन्धैर्विद्यया च विद्यानामि''ति । यत्तु कामं वा कृष्योत्पाद्य तिलान्विक्रीणीरन्निति वसिष्ठवचनं तत्कथं चिद्विनिमयासम्भवे विक्रयाभ्यनुज्ञार्थम् । अत एव तिलतण्डुलपक्वान्नविद्यामनुष्याश्च विहिताः परिवर्तकेनेति तेनैव स परिवर्तः पृथगभिहितः । योऽयं तिलादिर्विनिमयस्तृणकाष्ठादिविक्रयश्च सेयमेवं विधाविप्रस्य वृत्तिर्जीवनोपायः । तथा च नारदः । ''ब्राह्मणस्य तु विक्रेयं शुष्कदारुतृणादि चेति'' ।

इदानीं कर्षकस्य नैमित्तिकं खलयज्ञं विधास्यन्नादौ निमित्तमुपन्यस्यति ।

ब्राह्मणश्चेत्कृषिं कुर्यात्तन्महादोषमाप्नुयात् ।

भूमिकर्षणे तदाश्रितप्राणिहिंसाया अपरिहार्यत्वात्सावधानस्यापि कर्षकस्य ब्राह्मणस्य महान्दोषो भवत्येव । ब्राह्मणग्रहणं कृषिवृत्तेर्वैश्यस्य तद्दोषाभावबोधनार्थम् । अत एव मनुः ।

वैश्यवृत्त्या तु जीवंस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा ।
हिंसाप्रायां पराधीनां कृषिं यत्नेन वर्जयेत् ॥

इत्युभयोरेव तन्निषेधमुक्तवान् ।
उक्तदोषस्य महत्त्वं विशदयति ॥

संवत्सरेण यत्पापं मत्स्यघाती समाप्नुयात् ॥ ८ ॥
अयोमुखेन काष्ठेन तदेकाहेन लाङ्गली ।

मत्स्यघातेन जीवन् कैवर्त्तादिः संवत्सरेण यत्पापं प्राप्नोति तदयोमुखेन काष्ठेन हलेन भूमिं भिदन्नेकाहेन लाङ्गली कर्षकः प्राप्नोति । अत एव मनुः ।

कृषिं साध्विति मन्यन्ते सा वृत्तिः सद्भिर्गर्हिता ।
भूमिं भूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखम् ॥

इति कृषिं विनिन्द्य उक्तदोषस्य कर्षकमात्रे प्रसक्तौ विशेषमाह ।

पाशको मत्स्यघाती च व्याधः शाकुनिकस्तथा ॥ ९ ॥
अदाता कर्षकश्चैव सर्वे ते समभागिनः ।

वागुरया मृगग्राही पाशकः, मत्स्यघातिनः पुनरुपादानं पाशकादीनां तत्साम्यबोधनाय व्याधो मृगवधाजीवः शाकुनिकः पक्षिघाती अदाता खले राशिमूलमुपागतेभ्योऽप्रदाता ते सर्वेऽपि समानप्रत्यवायभागिनः।

एवं निमित्तमभिधाय नैमित्तकमाह ।

वृक्षं छित्वा महीं भित्वा हत्वा च कृमिकीटकान् ॥ १० ॥
कर्षकः खलयज्ञेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

वृक्षभूमिकृम्यादीनां छेदनभेदनहननैर्यानि पापानि भवन्ति तेषां सर्वेषां पापानां कर्षकस्य खलयज्ञप्रायश्चित्तं भवति ।

खलयज्ञस्वरूपमाह हारीतः ।

भूमिं भित्वौषधीः छित्वा हत्वा कीटपिपीलिकाः ।
पुनन्ति खलयज्ञेन कर्षका नात्र संशयः ॥
यूपोऽयं निहितो मध्ये मेढिर्नामा हि कर्षकैः ।
तस्मादतन्द्रितो दद्यादत्र धान्यार्थदक्षिणाम् । इति ।

खलयज्ञाकरणे प्रत्यवायविनाशमुपसंहरति ।

यो न दद्याद्द्विजातिभ्यो राशिमूलमुपागते ॥ ११ ॥
स चौरः स च पापिष्ठो ब्रह्मघ्नं तं विनिर्दिशेत् ।

यः कर्षको धान्यराशौ कृते समागतेभ्यो विप्रेभ्यो वक्ष्यमाणं त्र्यंशभागं न ददाति स चौरो ब्रह्मभागहरणात् पापिष्ठः खलयज्ञाकरणाद्ब्रह्मघ्नः कृषिव्यासङ्गेन वेदाध्ययनपरित्यागात् । तदुक्तं शिवपुराणे ।

अदत्वा कर्षको देवि यस्तु धान्यं प्रवेशयेत् ।
तस्य तृष्णाभिभूतस्य देवि पापं ब्रवीम्यहम् ॥
दिव्यं वर्षसहस्रं तु दुरात्मा कृषिकारकः ।
मरुदेशे भवेद्वृक्षः स पुष्पफलवर्जिते ॥
तस्यान्ते मानुषो भूत्वा कदाचित्कालपर्ययात् ।
दरिद्रो व्याधितो मूर्खः कुलहीनश्च जायत इति ॥

देयधान्यपरिमाणमाह ॥

राज्ञे दत्वा तु षड्भागं देवानां चैव विंशतिम् ॥१२॥
विप्राणां त्र्यंशकं भागं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

खले राशीकृताद्धान्यात्षष्ठं भागमंशं राज्ञे प्रजापालनाधिकृताय देवेभ्यश्च विंशतितमं चकारात् पितृभ्य विंशतितमं विप्रेभ्यः त्र्यंशकं च भागं दत्वा पूर्वोक्तैः पापैः प्रमुच्यत इति पूर्वोक्तोपसंहारः ।

तथा च कूर्मः ।

देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च दद्याद्भागं तु विंशकम् ।
त्रिंशं भागं ब्राह्मणानां कृषिं कुर्वन्न दुष्यतीति ॥

बृहस्पतिरपि ।

राज्ञे दत्वा तु षड्भागं देवानां चैव विंशकम् ।
त्रिंशद्भागं तु विप्राणां कृषिं कुर्वन्न दोषभागिति ॥

विप्रस्य सेतिकर्तव्यतां कृषिमुक्त्वा वर्णान्तराणामपि तामाह ॥

क्षत्रियोऽपि कृषिं कृत्वा देवान्विप्रांश्च पूजयेत् ॥ १३ ॥
वैश्यः शूद्रस्तथा कुर्यात्कृषिवाणिज्यशिल्पकम् ।

क्षत्रियवैश्यशूद्रा अपि पूर्वोक्तेतिकर्तव्यतया कृषिं कृत्वा देवान् विप्रान् चकारात् राजानं विषाणिनश्च तथा यथोक्तभागकल्पनया पूजयेयुः । यद्यपि वैश्यस्य कृषिः पूर्वाध्याये विहिता तथाप्यत्रेतिकर्तव्यताविधानाय पुनरुपन्यासः कृषिवद्वाणिज्यशिल्पकर्मापि तथैव देवतादिभ्यो भागं दत्वा जीवनाय चत्वारोऽपि वर्णाः कुर्युः । वाणिज्यं क्रयविक्रयौ शिल्पं चित्रलेखनादि । भागकल्पना चोक्ता बृहत्पराशरेण ।

प्रतिग्रहचतुर्थांशं वणिग्लाभतृतीयकम् ।
कृषितो विंशतिं चैव ददतो नास्तिपातकमिति ॥

ननु शूद्रस्यापि कृष्यादिजीवनहेतुसद्भावे किं पराधीनया द्विजशुश्रूषयेत्यत आह ।

विकर्म कुर्वते शूद्रा द्विजशुश्रूषवर्जिताः ॥ १४ ॥
भवन्त्यल्पायुषस्ते वै निरयं यान्त्यसंशयम् ।

द्विजशुश्रूषावर्जिताः शूद्रा विकर्मरागद्वेषादि कुर्वते ततश्चाल्पायुषो भवन्ति अनन्तरं नरकं गच्छन्ति तेन कृष्यादिदर्पेणैहिकामुष्मिकश्रेयःप्रतिबन्धकं द्विजशुश्रूषाराहित्यं नाभ्युपगन्तव्यमित्यर्थः ।

अत एवानुशासिके ।

रागो द्वेषश्च मोहश्च पारुष्यं च नृशंसता ।
शाठ्यं च दीर्घवैरत्वमतिमानमनार्जवम् ।
अनृतं चातिवादं च पैशून्यमतिलोभता ॥
निकृतिश्चाप्यवज्ञानं जनने शूद्रमाविशत् ।
दत्वा पितामहः शूद्रमभिभूतं तु तामसैः ॥
द्विजशुश्रूषणं धर्मं शूद्राणां तु प्रयुक्तवान् ।
नश्यन्ति तामसा भावाः शूद्रस्य द्विजभक्तितः ॥
द्विजशुश्रूषया शूद्रः परं श्रेयोऽधिगच्छति ।
श्वहिंसकः शुभाचारो देवताद्विजपूजकः ॥
शूद्रो धर्मफलैरिष्टैः स्वधर्मेणैव पूज्यत इति ।

द्विजशुश्रूषायाः शूद्रदोषाभिभावकत्वमभिहितम् ॥

उक्तमध्यायार्थं निगमयति ।

चतुर्णामपि वर्णानामेष धर्मः सनातनः ॥ १५ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणामेव कृषिवाणिज्यशिल्पलक्षणो धर्मः सनातनः तेष्वपि कलियुगेषु पारम्पर्यागत इति ।

गोभिः स्वस्तन्यधाराधवलितवपुषः पुष्णतः कृष्णमूर्त्तेस्तारानाथस्य पारावतसदृशरुचः कान्तिमाराद्पाराम् ।

मुक्तादामाभिरामाभिनवमरकतग्रावमूर्त्तिर्मुहूर्तं
गोविन्दस्यास्तु भूत्यै सदृशमसदृशं दुग्धमुग्धं वपुर्नः ॥ १ ॥
धर्माधिकारिकुलकैरवकाननेन्दु-
श्रीरामपण्डितसुतेन विनायकेन ।
शास्त्रे पराशरकृते विवृतो द्वितीयो
ऽध्यायः कलावुचितवृत्तिविनिर्णयाय ॥ २ ॥

इति श्रीधर्माधिकारिरामपण्डितात्मजनन्दपण्डितापरनामधेय-विनायकपण्डितकृतौ पराशरस्मृतिविवृतौ विद्वन्मनोहरायां द्वितीयोऽध्यायः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

विश्वस्यालङ्करिष्णुस्त्रिभुवनजभरस्याप्यखिचः सहिष्णु-
र्वारं वारं भविष्णुर्निजभजनकृतामर्थसिद्धौ वरिष्णुः ।
भक्तानां वर्द्धयिष्णुर्दितितनयभुवां सम्पदामाहरिष्णु-
र्देवानां सञ्चरिष्णुः सहृदयहृदयेऽप्याविरास्तां स विष्णुः ॥ १ ॥

धर्माधिकारिकुलकैरवकानेन्दु-
श्रीरामपण्डितसुतेन विनायकेन ।
शास्त्रे पराशरकृते विवृतिस्तृतीया-
ध्याये विधीयत इहोदितशुद्धिसिद्धौ ॥ २ ॥

पूर्वोक्तधर्माणामपवादकमाशौचं निर्णिनीषुस्तदपगमनोत्तम्भितां शुद्धिं प्रतिपादयितुं तृतीयाध्यायमारभते ।

तत्राध्यायार्थं प्रतिजानीते ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि जनने मरणे तथा ।
दिनत्रयेण शुद्ध्यन्ति ब्राह्मणाः प्रेतसूतके ॥ १ ॥

अतः परं प्रथमद्वितीयाध्यायाभ्यामैहिकामुष्मिकफलसाधनधर्मप्रतिपादनानन्तरं जननमरणयोर्नित्यनैमित्तिकादिकर्माधिकारपरिपन्थ्याशौचोपगमे, यथा पराशरवचः, यावता कालेन येन च स्नानादिना पूर्वं पराशरेण चतुर्वर्णशुद्धिरभिहिता तथा तां प्रवक्ष्यामि । तत्र ब्राह्मणानां शुद्धिकालमाह । प्रेतसूतके मरणाशौचे ब्राह्मणाः दिनत्रयेण शुध्यन्ति । ननु शुद्ध्येद्विप्रो दशाहेनेत्यादिवचनैर्विप्रस्य दशाहाशौचविधानात्त्रिरात्राशौचं विरुद्धमिति चेत् । मैवम् । अस्य त्र्यहात्तूदकदायिन इति मनुवचनेन समानोदकविषयत्वात् । दशाहाशौचस्य तु सपिण्डविषयत्वेन वक्ष्यमाणत्वादित्याचार्याः । तच्चिन्त्यम् । (?) प्रथमतुदिनगेष्वङ्गस्पर्शाभिप्रायम् । विशुद्धावङ्गस्पर्शविधिवशात् । वर्णाशौचोपक्रमभङ्गाच्च । तस्मादिदमेवं व्याख्येयम् । त्रयं च त्रयं च त्रयं चेति त्रयाणि, दिनं च त्रयाणि च तेषां

समाहारो दिनत्रयं तेन च शब्दशक्त्यैव दशाहानि सिध्यन्ति । मनुरप्येवं दशाहपदं व्याचष्टे ।

अह्ना चैकेन रात्र्या च त्रिरात्रैरेव च त्रिभिः ।
शवस्पृशो विशुध्यन्ति त्र्यहात्तूदकदायिनः ॥ इति ।

अत एवाह हारीतः ।

दशाह एव विप्रस्य सपिण्डमरणे सति ।
कल्पान्तराणि कुर्वाणः कलौ व्यामोहमृच्छतीति ॥

क्षत्रियादिशुद्धिकालमाह ।

क्षत्रियो द्वादशाहेन वैश्यः पञ्चदशाहकैः ।
शूद्रः शुद्ध्यति मासेन पराशरवचो यथा ॥ २ ॥

क्षत्रियवैश्यशूद्रा द्वादशपञ्चदशत्रिंशद्दिनैः शुध्येयुरिति पूर्वपराशरवचनम् ।

यानि त्वेकादशाहाद्राजन्यो वैश्यो द्वादशभिस्तथा ।
शूद्रो विंशतिरात्रेण शुध्यते मृतसूतके ॥

इत्यादीनि शातातपादिप्रतिपादिताशौचसङ्कोचकराणि पक्षान्तराणि तानि युगान्तरविषयाणि । दाहकादिसंसर्गाभावे वा । संपर्कं चेच कुर्वन्तीत्युपसंहारात् । सम्पर्के तु द्वयं ह्याशौचेन जन्यते कर्मायोग्यत्वं स्पर्शायोग्यत्वं च ।

तदुभयापवादे निमित्तमाह ।

उपासने तु विप्राणामङ्गशुद्धिश्च जायते ।
ब्राह्मणानां विशुद्धौ तु देहस्पर्शो विधीयते ॥ ३ ॥

उपासने गृह्याग्निहोमे स्वस्मिन्विप्राणामङ्गशुद्धिराशौचाभावो भवति । अत्र चरमोद्दिष्टस्यापि प्रेताशौचस्यास्पृश्यताधिक्येन प्रथमोपन्यासः । इयं चाङ्गशुद्धिः । द्रव्यस्य स्वत्वत्यागमात्रे, न तु सर्वेतिकर्तव्यतायां तस्या अन्यनिष्पाद्यत्वात् ।

यथाह जाबालः ।

"शालाग्नौ केवलो होमः कार्य एवान्यगोत्रजैरिति" ।

पारस्करोऽपि । "शालाग्नौ चैक अन्य एतानि कुर्युरिति"। ब्राह्मणादीनामङ्गस्पर्शस्तु प्रेताशौचे, सति संपर्के विशुद्धावेवाशौचापगम एव नान्तरा, संपर्काभावे त्वस्थिसञ्चयनविशिष्टाशौचत्रिभागानन्तरम् ।

चतुर्थेऽहनि कर्त्तव्यमस्थिसञ्चयनं बुधैः ।
ततः सञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शो विधीयते ॥

इति स्मरणात् । न प्रथमद्वितीयतृतीयदिनकृतकेवलास्थिसञ्चयनानन्तरम् । "अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शनमेव चे"ति कलिवर्ज्यप्रकरणे निषेधात् । एतेन

दशाहादित्रिभागेन कृते सञ्चयने क्रमात् ।
अङ्गस्पर्शनमिच्छन्ति वर्णानां तत्त्वदर्शिनः ॥

इत्यादिदेवलादिवाक्यानामुक्तविषयत्वमाविष्कृतम् । जननाशौचे तु स्पर्शनिर्णयं वक्ष्यति ।

इदानीं जननेऽपि वर्णानां शुद्धिकालमाह ।

जातौ विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।
वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्ध्यति ॥ ४ ॥

जातौ जनने विप्रक्षत्रियवैश्यशूद्राः दशद्वादशपञ्चदशत्रिंशद्दिनैः शुध्यन्ति कर्मार्हा भवन्ति । यत्तु "नाशौचं सूतके प्रोक्तं सपिण्डानां क्रियावता"मित्यङ्गिरोवाक्यं तत्प्रथमषष्ठदशमदिवसेषु पुत्रजन्मनिमित्तकदानषष्ठीपूजासुवासिनीपूजादिविषयम् ।

तथा च व्यासः ।

प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्वदा ।
त्रिष्वेतेषु न कुर्वीत सूतकं पुत्रजन्मनि ॥ इति ।

द्विविधस्याप्यशौचस्य पुरुषविशेषे सङ्कोचमुपपादयति ।

एकाहाच्छुध्यते विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः ।
त्र्यहात्केवलवेदस्तु द्विहीनो दशभिर्दिनैः ॥ ५ ॥

अग्निभिः श्रौतैर्वेदेन वेदाभ्यां वेदैरङ्गादिसहितेन च यः समन्वितो युक्तो विप्रः स एकाहाच्छुध्यति यस्तु केवलं वेदमात्रमेवाधीते नाग्निमान्

स त्र्यहाद् होमस्वाध्याययोरधिकारी भवति । यः पुनर्द्विहीनो द्वाभ्याम-प्यग्निवेदाभ्यां हीनस्स दशाहेन इति ।

तथा च दक्षः ।

सद्यः शौचं तथैकाहस्त्र्यहश्चतुरहस्तथा ।
षड्दशद्वादशाहाश्च पक्षो मासस्तथैव च ॥
मरणान्तं तथा चान्यद्दश पक्षाश्च सूतके ।
उपन्यासक्रमेणैव तन्मे निगदतः शृणु ॥
ग्रन्थार्थभावं जानाति वेदमङ्गैः समन्वितम् ।
सकथं सरहस्यं च क्रियावांश्चेन्न सूतकम् ॥
एकाहाच्छुध्यते विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः ।
हीने हीनतरे वापि त्र्यहश्चतुरहस्तथा ॥
ततो हीनतमे चैव षडहः परिकीर्तितः ।
ये दशाहादयः प्रोक्ता वर्णानां ते यथाक्रमम् ॥
अस्नात्वा चाप्यहुत्वा च अदत्वाश्नंस्तथा द्विजः ।
एवं विधस्य विप्रस्य सर्वदा सूतकं भवेदिति ॥

अस्यार्थः । ग्रन्थार्थभावो भाष्यम् । अङ्गानि शिक्षादीनि । कथेति-हासः । रहस्यमुपनिषदः । क्रियावान्कर्मानुष्ठाता । एते वेदाग्न्यादयः षट्गुणाः । उपनिषदां वेदेष्वेवान्तर्भावः । एतैः षड्भिरुपेतो जननमरणयोः सद्यः स्नानेनैव शुध्यति । पञ्चभिर्युक्त एकाहेन चतुर्भिर्युक्तस्त्र्यहेण त्रिभि-र्युक्तश्चतुरहेण द्वाभ्यां युक्तः षडहेन द्वाभ्यामपि विहीनो दशाहादिना वर्णक्रमेणेति । एषां च षण्णां पक्षाणां मध्ये त्रय एव पक्षाः पराशरस्य संमता इत्युक्तं पराशरवचो यथेत्यनेन ।

यस्तु कलिवर्ज्येषु वृत्तस्वाध्यायसापेक्षोऽघसङ्कोचनिषेधस्सोऽवशि-ष्टसद्यः शुध्यादिपक्षत्रयाभिप्रायेणेति न विरोधः । यः स्मृत्यन्तरीयाशौ-चसङ्कोचस्स साम्प्रतं तु नेत्यर्थः । तुशब्दस्य निषेधार्थत्वात् । विधिनात्वे-कवाक्यत्वादितिवत् । वृत्तस्वाध्यायसापेक्षमघसङ्कोचनं तथेति कलिवर्ज्ये स्मरणात् । इदमित्थमेव व्याख्येयमन्यथा कलिधर्मप्रवचनप्रवृत्तस्य कलि-वर्ज्यधर्माभिधानेनाचार्यस्याश्रद्धेयवचनता स्यात् । यत्तु एकाहाशौचम-श्वस्तनिकस्य त्र्यहाशौचं च त्र्याहिकस्य अग्निवेदसमन्वितस्यकेवलवेद-

त्वयोरुपादानमेकाहत्र्याहाशौचविधिस्तुत्यर्थत्वेनाधिकारिविशेषणत्वाभावादिति। तन्न। आपद्वृत्तिर्द्विजाग्र्याणामश्वस्तनितया तथेति कलावश्वस्तनिकादिवृत्तेर्निषेधात्। तस्माद्यथोक्तमेव साधीयस्तेन सर्वेषामविशेषेण दशाहाद्येवाशौचमिति।

एवं गुणोत्कर्षेणाशौचसङ्कोचमपोद्य गुणापकर्षेणादाशौचाधिक्यमपि अपवदति।

जन्मकर्मपरिभ्रष्टः सन्ध्योपासनवर्जितः।
नामधारकविप्रस्तु दशाहं सूतकी भवेत्॥ ६॥

जन्म निमित्तं कर्म गर्भाधानजातकर्मादिसंस्कारस्तत्परिभ्रष्टः सन्ध्यावन्दनमुपासनं गृह्याग्निपरिचरणं ताभ्यां वर्जितः स नामधारको विप्रस्तस्य दशाहमेवाशौचमिति। नामधारकस्वरूपमाह व्यासः।

गर्भाधानादिभिर्मुक्तस्तथोपनयनेन च।
न कर्मविच्च वाधीते स भवेन्नामधारकः॥ इति।

यत्तु।

क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च।
यथेष्टाचरणस्याहुर्मरणान्तमशौचकम्॥

इति कूर्मस्मरणं तत्, तन्निन्दार्थं न यावज्जीवाशौचविधायकं न वर्द्धयेदघाहानीति मनुस्मरणात्।

इदानीमसवर्णसपिण्डाशौचमाह।

एकपिण्डास्तु दायादाः पृथक्दारनिकेतनाः।
जन्मन्यपि विपत्तौ च तेषां तत्सूतकं भवेत्॥ ७॥

एक पिण्डो ब्राह्मणादेर्देह उत्पादको येषां ते एकपिण्डाः पृथक् भिन्नजातीया दाराः स्त्रियो निकेतनान्युत्पत्तिस्थानानि येषां ते पृथग्दारनिकेतनास्ते दायादाः दायं पिण्डमाददतीति दायादास्सपिण्डास्तेषामुत्तमवर्णसम्बन्धिनि जनने मरणे च तत्सूतकं तेषामुत्तमवर्णानां यत्सूतकमाशौचं तत्कालेनैव शुद्धिरिति। यद्यपि "कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजा-

तिभिरि''त्यनेन कलावसवर्णकन्यापरिणयनिषेधेनैव विजातीयसपिण्डाभावेन तदाशौचाभिधानमनुपपन्नं तथापि पूर्वयुगोत्पन्नानामेव तेषामद्यापि कियत्कालमनुवृत्तेर्युक्तमेव तदाशौचाभिधानम् । एतेनासवर्णसापिण्ड्यवचनमनन्तरोच्यमानं व्याख्यातम् । तदाह देवलः ।

सर्ववर्णेषु दायादा ये स्युर्विप्रस्य बान्धवाः ।
तेषां दशाहमाशौचं विप्राशौचे विधीयते ॥ इति ।
एतच्चाविभक्तानां, विभक्तानां तु मातृजातीयमेव ।
तथाचापस्तम्बः ।
क्षत्रविट्शूद्रजातीनां स्तश्चेन्मृतकसूतके ।
तेषां तु पैतृकाशौचं विभक्तानां तु मातृकमिति ॥

विभागः पितृमरणस्याप्युपलक्षणम् ।

तथा च जाबालः ।

नानाजातिषु पारक्यं पैतृकं जीवतः पितुः ।
अतीते मातृकं विद्यात्पारक्यमुभयोरपीति ॥

नानाजातिषु मूर्द्धावसिक्तादिष्वाशौचविशेषाभावात्पारक्यं तच्च जीवतः पितुः जीवति पितरि मातृकमुभयथाप्युभयोर्जननमरणयोः पारक्यमेवेति । एवं विजातीयपत्नीनामपि । तदाह हारीतः ।

मृतसूतेषु दासानां पत्नीनां चानुलोमतः ।
स्वामितुल्यं भवेच्छौचं मृते स्वामिनि यौतकमिति ॥

यौतकं स्वजातीयम् । एवमुत्तमस्याप्यधमाशौचे स्वकालेनैव शुद्धिः ।

तदुक्तं ब्राह्मे ।

ब्राह्मणेषु च विप्रस्य क्षत्रविट्शूद्रजातिषु ।
मृतेषु वाथ जातेषु दशाहाच्छुद्धिरिष्यते ॥
क्षत्रियस्याथ वैश्यस्तु वैश्यस्य वृषलस्तथा ।
जायते म्रियते बन्धुस्तत्राशौचं स्वकं भवेदिति

इदानीं सवर्णासवर्णसापिण्ड्यनिर्णयमाह ।

तावत्तत्सूतकं गोत्रे चतुर्थपुरुषेण तु ।
दायाद्विच्छेदमाप्नोति पञ्चमे वात्मवंशजः ॥ ८ ॥

तेषां विजातीयानां सूतकमाशौचं तत्सूतकं तावत्पर्यन्तं प्राप्नोति यावच्चतुर्थपुरुषेण विच्छेदमाप्नोतीति सम्बन्धः। ततश्च चतुर्थपुरुषे सापिण्ड्यनिवृत्तिहेतुकाशौचाभावप्रतिपादनेन त्रिपुरुषमेव सापिण्ड्यं विजातीयानामुक्तं भवति।

तथा च वृद्धपराशरः।

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते।
सजातीयेषु वर्णेषु चतुर्थे भिन्नजाप्विति॥

शङ्खोऽपि।

यद्येकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथग्जनाः।
एकपिण्डाः पृथक्शौचाः पिण्डस्त्वावर्तते त्रिष्विति॥

य एकस्माद् ब्राह्मणादेर्जाताः पृथक्क्षेत्रा विजातीयमातृकाः पृथग्जना विजातीयाः एकपिण्डाः सपिण्डाः पृथक्शौचाः विजातीयाशौचास्तेषां त्रिपुरुषमेव सापिण्ड्यमिति। आत्मवंशजस्समानजातीयस्तु पञ्चम एव दायात्पिण्डाद्विच्छेदं प्राप्नोति सापिण्ड्यान्निवर्तत इति। ततश्च चतुःपुरुषमेव सापिण्ड्यं समानजातीयानां सिध्यति, दायपदग्रहणाद्दायग्रहणेऽपि चतुःपुरुषमेव सापिण्ड्यं गमयति।

तदाह देवलः।

अविभक्तविभक्तानां कुल्यानां वसतां सह।
भूयो दायविभागः स्यादाचतुर्थादिति स्थितिः॥
तावत्कुल्याः सपिण्डा स्युः पिण्डभेदस्ततः परम्।
समं तत्र सपिण्डानां दायार्थस्य विभाजनम्॥ इति।

वाशब्दस्त्वर्थः। न सप्तमादिपुरुषग्रहणार्थः। तत्र सापिण्ड्यनिमित्तपूर्णाशौचाप्रतिपादनात्। तथा च गौतमः। पिण्डनिवृत्तिः पञ्चम इति। यत्तु सप्तमे वेति तदीयमेव, यच्च मानवीयं यच्च वृद्धपराशरीयं सप्तमे विनिवर्तत इति तच्चितयमप्युक्तरीत्या न प्रकृतोपयोगियुगान्तरविषयत्वात्। समानासमानजातीयसापिण्ड्यं गोत्रैक्य एव पूर्णाशौचनिमित्तमिति वक्तुं गोत्रे इत्युक्तं तथा च शङ्खलिखितौ।

सपिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः साप्तपौरुषी ।
पिण्डश्चोदकदानं तु शौचाशौचं तदानुगमिति ॥

गोत्रतो गोत्र एव सपिण्डता, पिण्डोदकपूर्णाशौचनिमित्तं न प्रत्येकमत एव दत्तपुत्रादिषु सत्यपि जनकसापिण्ड्ये सगोत्रत्वाभावाच परस्पराशौचादि ।

तथा च मनुः ।

गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भजेद्दत्रिमः सुतः ।
गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा ॥ इति ।

पुत्रं ददतः पितुस्तत्कृता स्वधा व्यपैति यतो गोत्राद्यनुगः पिण्ड इति । यद्वा वाशब्दो विकल्पार्थः । स च विवाहे षष्ठपरिग्रहार्थः । तदाह सत्ययज्ञः ।

चतुर्थीमुद्वहेत्कन्यां चतुर्थः पञ्चमोऽपि च ।
पाराशर्यमतात्षष्ठीं पञ्चमो न तु पञ्चमीमिति ॥

अस्यार्थः । चतुर्थीमुद्वहेत्कन्यां चतुर्थ इति विजातीयसापिण्ड्यविषयम् । तेषां त्रिपुरुषसापिण्ड्याभिधानात् । स जातीयसापिण्ड्ये विशेषमाह । पञ्चमोऽपि निवृत्तसापिण्ड्योऽपि चतुर्थीं विद्यमानमूलपुरुषसापिण्ड्यां त्रीनतीत्य पितृत इति पैठीनसिस्मरणात् । त्रीनतीत्येति विजातीयसापिण्ड्याभिप्रायम् । पञ्चातीत्येति सजातीयसापिण्ड्ये ज्ञेयम् । तस्मात्सिद्धमाशौचे व नोद्वहेत् । असपिण्डः, असपिण्डामुद्वहेदिति नियमात् । स च नियमः याज्ञवल्कीये । असपिण्डाम्, एतैरेव गुणैर्युक्त इत्यत्र स्पष्टः । तदेव स्पष्टयति । पञ्चमः चतुर्थीमुद्वहेदिति । पञ्चपुरुषसापिण्ड्यपक्षे षष्ठः षष्ठीं तत्र त्रीनतीत्य मातृतः पञ्चातीत्य पितृतः षष्ठं पुरुषं विवाहे चतुर्थं पुरुषं पञ्चमपुरुषं वेति । पञ्चमो न पञ्चमीमुद्वहेदिति ।

एवमुक्तस्य सापिण्ड्यस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां पूर्णाशौचनिमित्ततामाह ।

चतुर्थे दशरात्रं स्यात्षण्णिशाः पुंसि पञ्चमे ।
षष्ठे चतुरहाच्छुद्धिः सप्तमे तु दिनत्रयात् ॥ ६ ॥

कूटस्थमारभ्य गणनया चतुर्थपुरुषं यावद्दशरात्रमाशौचं तावदेव साापिण्ड्यानुवृत्तेः। पञ्चमे षड्रात्रं षष्ठे चतूरात्रं सप्तमे त्रिरात्रमिति। ननु "सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते। दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयत" इत्यादिवाक्यैः सप्तमपुरुषं यावत्साापिण्ड्यं तन्निमित्तमाशौचं च बोधितमतः कथमिदं पञ्चमादीनां षड्रात्रादिकमाशौचमिति। सत्यम्। पञ्चमादिषु साापिण्ड्यनिवृत्तिबोधनेन तन्निमित्तपूर्णाशौचाभावप्रतिपादनं न विरुध्यते निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति न्यायात्। साापिण्ड्यनिवर्तकवचनविरोधस्य च युगभेदेनैव परिहृतत्वात्। नन्वेवं पञ्चमादीनां समानोदकत्वेन त्र्यहात्तूदकदायिन इति त्रिरात्रमाशौचमेव स्यान्न षड्रात्रादिकमिति चेत्। सत्यम्। विशेषविधिना-त्रापोदितत्वन तस्य सप्तमादिपुरुषविषयत्वात्।

उक्तस्य प्रेताशौचस्य क्व चिदपवादमाह।

भृग्वग्निमरणे चैव देशान्तरमृते तथा।
बाले प्रेते च सन्यस्ते सद्यः शौचं विधीयते ॥ १० ॥

भृगुप्रपाताग्निप्रवेशाभ्यां चकारादनाशकादिभिश्च बुद्धिपूर्वकविहितप्रकारेण मरणे सद्यः शौचं कार्यम्। अविहितमरणे त्वाह च गौतमः। "गोब्राह्मणहतानामन्वक्षं राजक्रोधाच्चायुद्धे प्रायोऽनाशकशस्त्राग्निविषोदकोद्बन्धनप्रपतनैश्चेच्छतामिति।

अन्वक्षं यावच्छवदर्शनमाशौचं नेदमाशौचान्तरविधानं किं तु प्राप्तदशाहाद्यपवादमात्रबोधनम्।

व्यापादयेदिहात्मानं स्वयं योऽग्न्युदकादिभिः।
विहितं तस्य नाशौचं नापि कार्योदकक्रिया ॥

इत्यापस्तम्बेन विहिताशौचापवादबोधनात्। अयमप्याशौचापवादो यावत्संवत्सरमेव न सर्वात्मना।

गोब्राह्मणहतानां च पतितानां तथैव च।
ऊर्ध्वं संवत्सरात्कुर्यात्सर्वमेवौर्ध्वदैहिकमिति ॥

षड्विंशन्मते संवत्सरानन्तरं सर्वौर्ध्वदैहिकविधानात् । संवत्सरानन्तरमौर्ध्वदैहिके विशेषं पञ्चमाध्याये स्वयमेव वक्ष्यति अभ्यनुज्ञातमरणे तु विशेषमाह शातातपः ।

वृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।
आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनाम्बुभिः ॥
तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः ।
तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेदिति ॥

स न प्रकृतोपयोगी "भृग्वग्निपतनैश्चैव वृद्धादिमरणं तथेति" कलिवर्ज्यस्मरणात् । तथा च वायवीयसंहितायाम् ।

तथापि मरणं शस्तं भृग्वग्न्यनशनादिभिः ।
शास्त्रविश्रम्भधीरेण मनसा क्रीयते यतः ॥
एतेष्वन्यतमोपायं कथमप्यवलंब्य वा ।
सद्यः सिद्धिमवाप्नोति वान्यथा म्रियते यदि ॥
पशूनामिव तस्येह न कुर्यादौर्ध्वदैहिकम् ।
नैवाशौचं प्रसज्ज्येत तत्पुत्रादेर्विशेषतः ॥
अथैनमपि चोद्दिश्य कर्म चेत् कर्तुमीप्सितम् ।
कल्याणमेव कुर्वीत भक्त्या भक्तांश्च पूजयेत् ॥ इति ।

कल्याणं महोत्सवं शैववैष्णवादिपूजनमिति यावत् । देशान्तरमृते तथा असपिण्डे श्वशुरश्यालादौ देशान्तरमृते सद्यः शौचम् । तदाह मनुः ।

बाले देशान्तरस्थे च पृथक्पिण्डे च संस्थिते ।
सवासा जलमाप्लुत्य शुद्धो भवति मानवः ॥ इति ।

अत्र देशान्तरस्थेनासपिण्डो विशेष्यते । अन्यथा "विगतं तु विदेशस्थमि"त्यनन्तरेण पौनरुक्त्यं स्यात् । देशान्तरलक्षणं तु मनुराह ।

महानद्यन्तरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः ।
वाचो यत्र विभिद्यन्ते तद्देशान्तरमुच्यते ॥ इति ।

बृहस्पतिरपि ।

देशान्तरं वदन्त्येके षष्ठियोजनमायतम् ।
चत्वारिंशद्वदन्त्येके त्रिंशदन्ये तथैव चेति ॥

योजनलक्षणं तु स्मृत्यन्तरेऽभिहितम् ।

तिर्यग्यवोदराण्यष्टावूर्ध्वा वा व्रीहयस्त्रयः ॥
प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः ।
वितस्तेर्द्विगुणोरत्निस्तस्मात्किष्कुस्ततो धनुः ॥
धनुःसहस्रे द्वे क्रोशो योजनं तच्चतुष्टयमिति ।

बाले अजातदशाहे प्रेते मृते तत्सपिण्डानां सद्यः शौचम् । तथा च कात्यायनः ।

अनिवृत्ते दशाहे तु पञ्चत्वं परिगच्छति ।
सद्य एव विशुद्धिः स्यान्न प्रेतं नोदकक्रियेति ॥
इयं च सद्यः शुद्धिः प्रेताशौच एव न सूत्याशौचेऽपि ।
दशाहाभ्यन्तरे बाले प्रमीते तस्य बान्धवैः ।
शावाशौचं न कर्तव्यं सूत्याशौचं विधीयते ॥

इति हारीतस्मरणात् । एवं मृतजातेऽपि जातमृते मृतजाते वा सपिण्डानां सद्यः शौचमिति स्मरणात् । एतच्च नाभिच्छेदनादूर्ध्वं वेदितव्यम् ।

यावन्न च्छिद्यते नालं तावन्नाप्नोति सूतकम् ।
छिन्ने नाले ततः पश्चात्सूतकं तु विधीयते ॥

इति जैमिनिस्मरणात् ।

नाभिच्छेदनात्पूर्वं बृहन्मनुराह ॥

जीवञ्जातो यदि ततो मृतः सूतक एव तु ।
सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां त्रिरात्रकमिति ॥

सन्न्यस्ते प्रव्रजिते मृते तत्सपिण्डानां सद्यः शौचं चकारात् क्लीबवैखानसयोरपि ग्रहणम् ।

देशान्तरमृतं श्रुत्वा क्लीबे वैखानसे यतौ ।
मृते स्नानेन शुध्यन्ति गर्भस्रावे च गोत्रिणः ॥

इति स्मरणात् ।

इदानीं प्रोषितसपिण्डमरणाशौचमाह ।

देशान्तरगतः कश्चित्सगोत्रः श्रूयते यदि ।
न त्रिरात्रमहोरात्रं सद्यः स्नात्वा शुचिर्भवेत् ॥११॥

सगोत्रः सपिण्डः पूर्वोक्तलक्षणो देशान्तरगतो नेति यदि श्रूयते मृतः श्रूयत इति यावत् । तदा दशाहानन्तरं त्रिपक्षं यावत्त्रिरात्रं, तदूर्ध्वं षण्मासं यावत्पक्षिणी, सा च एकरात्रमध्यस्थिताहर्द्वयमेकदिनमध्यस्थितरात्रिद्वयं वोपलक्ष्यते । तदूर्ध्वमानवममहोरात्रं तदूर्ध्वं सद्यः स्नानेन शुद्धिस्तत्सपिण्डानां भवति । तदाह वृद्धविष्णुः ।

> अर्वाक्त्रिपक्षात्त्रिनिशं षण्मासाच्च दिवानिशम् ।
> अहस्संवत्सरादर्वाग्देशान्तरमृते सतीति ॥

दिवानिशं पक्षिणी ।

देवलोऽपि ।

> आत्रिपक्षात्त्रिरात्रं स्यात्षण्मासात्पक्षिणी ततः ।
> परमेकाहमावर्षादूर्ध्वं स्नानेन शुध्यतीति ॥

स्नानमुदकदानस्याप्युपलक्षणम् । "सर्वेषां संवत्सरे पूर्णे स्नात्वा दत्वोदकं शुचिरिति" स्मरणात् । यत्तु दूरदेशमृते ज्ञाते सद्यः शौचमुदाहृतमिति बृहस्पतिवाक्यं तदूर्ध्वं वेदितव्यम् । दशाहान्तःश्रवणे तु शेषाहोभिरेव शुद्धिः ।

> विगतं तु विदेशस्थं शृणुयाद्यो ह्यनिर्दशम् ।
> यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत् ॥

इति मनुस्मरणात् । एतच्च ज्ञातिमात्रविषयम् ।

पितृविषये तु ।

> पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः ।
> श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकी भवेत् ॥

इतिपैठीनसिना विशेषस्मरणात् । दशाहान्तस्तु पित्रोरपि मरणश्रवणे शेषाहोभिरेव शुद्धिः ।

असमीपे पितुः प्रेतं श्रुत्वा देशान्तरे सुतः ।
तिलमिश्रोदकं कृत्वा तच्छेषेण विशुध्यति ॥

इति शातातपस्मरणात् । सपत्नमातरि तु दशाहानन्तरं त्रिरात्रमेव तदाह दक्षः ।

पितृपत्न्यामपेतायां मातृवर्जं द्विजोत्तमः ।
संवत्सरेऽप्यतीतेऽपि त्रिदिनमशुचिर्भवेदिति ॥

एतच्चातिक्रान्ताशौचमुपनीतोपरम एव ।

तथा च व्याघ्रः ।

तुल्यं वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव च ।
उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवातिकालजमिति ॥

आदन्तजन्मनः सद्य इत्यादिवक्ष्यमाणमिदं चातिक्रान्तमाशौचं सर्ववर्णसाधारणं उपनयनानन्तरं स्वस्वजातिविहितमतिक्रान्ताशौचं चेत्यर्थः । जनने त्वतिक्रान्ताशौचं नास्ति "नाशुद्धिः प्रसवाशौचे व्यतीतेषु दिनेष्वपीति" देवलस्मरणात् । पुत्रजन्मश्रवणे तु पितुः स्नानमस्त्येव ।

निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।
सवासा जलमाप्लुत्य शुद्धो भवति मानवः ॥

इति मनुस्मरणात् । इदं दशाहान्तस्तत्रापि शेषाहोभिरेव शुद्धिः ।

देशान्तरगतं श्रुत्वा कल्याणं मरणं तथा ।
यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत् ॥ इति शङ्खस्मरणात् ।

इदानीं प्रोषितमरणात्तिथ्याद्यज्ञाने कदा श्राद्धादि कार्यमित्यत आह ।

देशान्तरं गतो विप्रः प्रवासात्कालकारितात् ।
देहनाशमनुप्राप्तस्तिथिर्न ज्ञायते यदि ॥ १२ ॥
कृष्णाष्टमी त्वमावास्या कृष्णा चैकादशी च या ।
उदकं पिण्डदानं च तत्र श्राद्धं च कारयेत् ॥ १३ ॥

पूर्वोक्तलक्षणे देशान्तरे गतो यो विप्रोऽन्यो वा क्षत्रियादिर्दहनाशं मरणमनुप्राप्तस्तत्र तस्मिन्मृते कालेन पञ्चदशवर्षादिना कारितं कालकारितं प्रतीक्षणमिति शेषस्तस्मात्कालकारितात्प्रतीक्षणादनन्तरमर्थात् प्रवसत्यस्मिन्काले इति प्रवासो मासपक्षतिथ्यादिस्तस्मादिति ल्यब्लोपे पञ्चम्यन्तं प्राप्य उदकमुदकदानं पिण्डदानं चकाराद्दाहाशौचादि च कारयेत्कुर्यात् ।

तदाह जातूकर्ण्यः ।

प्रोषितस्य पितुर्यत्र न वार्ता नैव चागमः ।
ऊर्ध्वं पञ्चदशाद्वर्षात्कृत्वा तत्प्रतिरूपकम् ॥
कुर्यात्तस्य च संस्कारं यथोक्तविधिना ततः ।
तदानीमेव सर्वाणि प्रेतश्राद्धानि कारयेदिति ॥

तदानीं तत्प्रवासतिथावित्यर्थः ।

जाबालिरपि ।

यन्मासे यत्र दिवसे यो गतस्तस्य तद्दिने ।
कुर्यात्प्रतिकृतेर्दाहं दिनाज्ञानेऽपि तत्कूहूरिति ॥

प्रोषितमृतस्य तु यदि तिथिर्यान्मरणतिथिर्न ज्ञायते तिथिमात्रस्य विशिष्योपादानान्मासो विज्ञायत इति सिध्यति । तथा च मरणमासे ज्ञाते तिथिमात्रे चाज्ञाते यास्तन्मासकृष्णपक्षाष्टम्येकादश्यमावास्यास्तत्र तासु श्राद्धं मासिकवार्षिकादि चकारात्पूर्वोक्तं दाहाशौचादिकमपि कारयेत्कुर्यात् ।

तदाह बृहस्पतिः ।

न ज्ञायते मृताहश्चेत्प्रमीते प्रोषिते सति ।
मासश्चेत्प्रतिविज्ञातस्तद्दर्शे स्यात्तदाब्दिकमिति ॥

मरीचिरपि

श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने त्वविज्ञाते मृताहनि ।
एकादश्यां तु कर्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः ॥
मार्गशीर्षे तदा मासि माघे वा तद्दिनं भवेदिति ।

तदा मार्गशीर्षे मासीति वायवः । एतदुभयाज्ञाने प्रवासमासतिथावित्युक्तं प्रवासादित्यनेन ।

तथा च बृहस्पतिः ।

दिनमासौ न विज्ञातौ मरणस्य यदा पुनः ।
प्रस्थानदिनमासौ तु ग्राह्यौ पूर्वोक्तया दिशेति ॥

प्रस्थानदिनमासयोरप्यन्यतराज्ञाने तन्मासदर्शादावाषाढादिमासेषु वा तद्दिनमिति पूर्वोक्तादितिदिक् । सर्वाज्ञाने तु श्रवणदिन एव । तदाह प्रचेताः । अपरिज्ञातेऽमावास्यायां श्रवणदिवसे चेति ।

इदानीं दशाहानन्तरं बालमरणे कथमित्यत आह ।

अजातदन्ता ये बाला ये च गर्भाद्विनिःसृताः ।
न तेषामग्निसंस्कारो नाशौचं नोदकक्रिया ॥ १४ ॥

न जाता उत्पन्ना दन्ता येषां ते अजातदन्ता बालास्तेषां मरणे अग्निना संस्कारो दाहः आशौचमुदकक्रियोदकदानं च न कर्तव्यमिति तदाह विष्णुः । "एवं अजातदन्ते बाले प्रेते सद्य एव नाग्निसंस्कारो नोदकक्रियेति" । असंस्कार्यप्रसङ्गेन मृतमाह । ये च गर्भाद्गर्भकोशाद्विनिःसृताः पतितास्तेषामपि पूर्वोक्तदाहादि न कर्तव्यम् ।

तथा च ब्रह्मपुराणे ।

स्त्रीणां तु पतितो गर्भः सद्यो जातो मृतोऽथ वा ।
अजातदन्तो मासैर्वा मृतः षड्भिर्गतैस्तथा ॥
वस्त्राद्यैर्भूषितं कृत्वा प्रक्षेप्तव्यः स काष्ठवत् ।
खनित्वा तु शनैर्भूमिं सद्यः शौचं विधीयते ॥ इति ।

चकारस्त्वकृतचूडत्रिवर्षयोरपि दाहोदकक्रियानिषेधज्ञापनार्थः । पक्षे तदभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् । आशौचे तु तयोर्विशेषमादन्तजन्मन इत्यत्र स्वयमेव वक्ष्यति ।

इदानीं मातुर्गर्भस्रावाद्याशौचमाह ।

यदि गर्भो विपद्येत स्रवते चापि योषितः ।
यावन्मासस्थितो गर्भो दिनं तावत्तु सूतकम् ॥ १५ ॥

यदि गर्भो विपद्येत पतेत् स्रवेत वा तदा योषितो मातुर्यावन्मासो गर्भस्रावदिनं सूत्याशौचं भवेत् । तथा चादित्यपुराणे ।

षण्मासाभ्यन्तरं यावद्गर्भस्रावो भवेद्यदि ।
तदा माससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते ॥ इति ।

इयं च माससमसंख्यदिनैः शुद्धिर्मासत्रयादूर्ध्वं ज्ञेया । तत्र त्रिरात्रादिस्मरणात् ।

तथा च मरीचिः ।

गर्भसूत्यां यथामासमचिरेतूत्तमे त्रयः ।
राजन्ये तु चतूरात्रं वैश्ये पञ्चाहमेव तु ॥
अष्टाहेन तु शूद्रस्य शुद्धिरेषा प्रकीर्तिता ॥ इति ।

अचिरे आद्यमासत्रये उत्तमे ब्राह्मणे त्र्यहम् । इदं च स्रावाशौचं मातुरेव न सपिण्डानां, पाते तु तेषां त्रिरात्रम् ।

स्रावे मातुस्त्रिरात्रं स्यात्सपिण्डाशौचवर्जनम् ।
पाते मातुर्यथामासं पित्रादीनां दिनत्रयम् ॥

इति मरीचिस्मरणात् ।

इदानीं स्रावपातौ लक्षयति ।

आचतुर्थाद्भवेत्स्रावः पातः पञ्चमषष्ठयोः ।
इत ऊर्ध्वं प्रसूतिः स्याद्दशाहं सूतकं भवेत् ॥ १६ ॥

मासचतुष्टयाभ्यन्तरे गर्भनाशः स्रावः, पञ्चमषष्ठयोर्गर्भनाशः पात इति स्वशास्त्रे व्यवहाराय संज्ञा क्रियते प्रसङ्गात्प्रसूतिमपि लक्षयति अतः षष्ठमासादूर्ध्वं सप्तममासमारभ्यागर्भनिर्गमः प्रसूतिस्तत्र सर्वेषां दशाहं सूत्याशौचं भवेत् ।

इदानीं तस्याग्निसंस्करणे आशौचमाह ।

दन्तजातेऽनुजाते च कृतचूडे च संस्थिते ।
अग्निसंस्करणे तेषां त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ १७ ॥

जाता दन्ता यस्यासौ दन्तजातः, आहिताग्न्यादित्वात्पूर्वनिपातः ।

अनुपश्चाज्जातं जन्म प्रकरणाद्दन्तानां, यस्यासावनुजातः। अजातदन्त इति यावत्, कृता चूडा चौलं यस्य तस्मिन्संस्थिते मृते तेषामग्निसंस्कारपक्षे तत्सपिण्डः पित्रादिस्त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति। अयमभिसन्धिः। जातदन्तस्याकृतचूडस्य दाहे त्र्यहमाशौचम्। तदाहाङ्गिराः।

यद्यप्यकृतचूडो वै जातदन्तस्तु संस्थितः।
दाहयित्वा तथाप्येनमाशौचं त्र्यहमाचरेत्॥ इति।

अजातदन्तस्य तु कृतचूडस्य दाहे त्रिरात्रम्। तदाह षट्त्रिंशन्मते।

यद्यप्यजातदन्तः स्यात्कृतचूडस्तु संस्थितः।
तथापि दाहयेदेनं त्र्यहमाशौचमाचरेत्॥ इति।

कृतचूडस्य दाहे त्रिरात्रं "निवृत्तचूडकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यत" इति मनुस्मरणात्। यद्यप्यत्र नित्यवदग्निसंस्कारः सर्वेषु वाक्येषु श्रुतस्तथापि कृतचूडेऽसौ नित्योऽन्यत्र पाक्षिक इति द्रष्टव्यम्।

तूष्णीमेवोदकं कुर्यात्तूष्णीं संस्कारमेव च।
सर्वेषां कृतचूडानामन्यत्रापीच्छया द्वयम्॥

इति लौगाक्षिस्मरणात्।

करणपक्षे कालविशेषमाह मनुः।

नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया।
जातदन्तस्य वा कुर्यान्नाम्नि वापि कृते सति॥

एवं च जातदन्ताजातदन्तयोश्चूडाकरणाग्निसंस्काराभावे आशौचान्तरमिति सिद्धम्।

तदेव वयोविशेषेणाह।

आदन्तजन्मनः सद्य आचूडान्नैशिकी स्मृता।
त्रिरात्रमाव्रतादेशाद्दशरात्रमतः परम्॥ १८॥

दन्तोत्पत्तेः प्राक् शिशौ प्रेते सपिण्डानां सद्यः स्नानमात्रेण शुद्धिः। "अजातदन्ते बाले प्रेते सद्य एव नास्याग्निसंस्कारो नोदकक्रियेति"

विष्णुस्मरणात् । यद्यप्यजातदन्ता ये बाला इत्यनेनेदं पुनरुक्तं सद्यः-शौचं तथापि तत्र दाहाभावप्रतिपादनायैवाजातदन्तानामुपादानं न सद्यःशौचविधानायात्र तु प्राधान्येनाशौचविधानमेवेति न पौनरुक्त्यम् । दन्तोत्पत्त्यनन्तरमाचूडाकरणाद्वैशिकी निशयाहोरात्रेण भवा शुद्धिः । "दन्तजातेऽप्यकृतचूडे त्वहोरात्रेण शुद्धिरिति" विष्णुस्मरणात् । चौला-भावेऽपि वर्षत्रयादूर्ध्वमाव्रतादेशादोपनयनात्त्रिरात्रमाशौचम् ।

चौलं न क्रियते यस्य स्वकाले तन्मृतावपि ।
चतुर्थवर्षमारभ्य चौलाभावे त्र्यहं समम् ॥

इति षडशीतिस्मरणात् ।

अत उपनयनानन्तरं दशरात्रम् । दशरात्रमिति स्वस्वाशौचका-लोपलक्षणं "स्वजात्युक्तमतः परमिति" ब्रह्मस्मरणात् । इदमाशौचवै-लक्षण्यं सपिण्डानां पित्रोस्तु दशाहानन्तरमोपनयनात्त्रिरात्रमेव ।

निरस्य तु पुमान् शुक्रमुपस्पृश्य विशुध्यति ।
बैजिकादभिसम्बन्धादनुरुन्ध्यादघं त्र्यहम् ॥

इति मनुस्मरणात् । बैजिकः सम्बन्धो जन्यजनकभावः । तदपि पुमपत्यमरणे स्त्र्यपत्ये तु विशेषमाह ब्रह्मपुराणे ।

प्राजन्मनस्तु चौलान्तं कन्या यदि विपद्यते ।
सद्यः शौचं भवेत्तत्र सर्ववर्णेषु नित्यशः ॥
ततो वाग्दानपर्यन्तं यावदेकाहमेव हि ।
ततः परं प्रवृद्धायां त्रिरात्रमिति निश्चयः ॥
वाक्प्रदाने कृते तत्र ज्ञेयं चोभयतस्त्र्यहम् ।
पितुर्वरस्य च ततो दत्तानां भर्तुरेव हि ॥
स्वजात्युक्तमशौचं स्यान्मृतके जातके तथा ॥ इति ।

पित्रोस्तत्रापि त्रिरात्रमेव ॥

प्रत्ताप्रत्तासु योषित्सु संस्कृतासंस्कृतासु च ।
मातापित्रोस्त्रिरात्रं स्यादितरेषां यथाविधि ॥

इति शङ्खस्मरणात् । वाग्दत्तादत्तयोः कृतचूडाचूडयोश्चेत्यर्थः ।

अदन्तासु तु विशेषमाह कार्ष्णाजिनिः । "अजातदन्तासु पित्रोरेकरात्रमिति" । ऊढानां पितृगृहे प्रसवमरणयोः पित्रोस्त्रिरात्रमन्येषामेकाहः ।

दत्ता नारी पितुर्गेहे सूयते म्रियते तथा ।
तद्बन्धुवर्गस्त्वेकेन शुध्येत्तज्जनकस्त्रिभिः ॥

इति ब्रह्मपुराणात् । पितुरुपरमे तु तासां त्रिरात्रम् ।

पित्रोरुपरमे स्त्रीणामूढानां तु कथं भवेत् ।
त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान्यमः ॥

इति वृद्धमनुस्मरणात् । तथा मातामहीमातामहाचार्यर्त्विग्गुरुभागिनेयदौहित्रमातृपितृष्वसृतत्सुतजामातृश्वशुरश्यालकसहाध्यायीभगिनीमातुलमातुलानीमित्रश्रोत्रियादिषु स्वगृहमरणे त्रिरात्रमन्यत्र पक्षिणी देशान्तरादौ त्वेकाह इति विवृतं षडशीतिविवृतौ शुद्धिचन्द्रिकायामस्माभिरिति नेहोच्यते ।

उक्ताशौचस्य पुरुषविशेषेणापवादमाह ।

ब्रह्मचारी गृहे येषां हूयते च हुताशनः ।
सम्पर्कं चेन्न कुर्वीत न तेषां सूतकं भवेत् ॥ १६ ॥

ब्रह्मचारी उपकुर्वाणको नैष्ठिकस्यात्राभावात् । चकारात्सन्यस्तस्य ग्रहणं तेषां सपिण्डजननमरणयोराशौचं नास्ति । तदाह देवलः ।

नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
नाशौचं सूतके प्रोक्तं शावे वापि तथैव च ॥ इति ।

चकाराच्छैववैष्णवदीक्षावतोऽपि शिवविष्ण्वर्चने नाशौचम् ।

तदाह वृद्धविष्णुः ।

शिवविष्ण्वर्चने दीक्षा यस्य चाग्निपरिग्रहः ।
ब्रह्मचारियतीनां च शरीरे नास्ति सूतकम् ॥ इति ।

ब्रह्मचारिण आशौचाभावः पित्रोरन्यत्र ब्रह्मचारिभाष्यमिच्छतः ।

न त्यजेत्सूतके कर्म ब्रह्मचारी स्वयं क्वचित् ।
न दीक्षणात्परं यज्ञे न कृच्छ्रादितपश्चरन् ॥

पितर्यपि मृते नैषां दोषो भवति कर्हिचित् ।
अशौचं कर्मणोऽन्ते स्यात्त्र्यहं वा ब्रह्मचारिणाम् ॥ इति ।

येषां गृहे हुताशनो गृह्याग्निर्हूयते तेषामप्याशौचं नास्ति यद्यप्येतत्सामान्येनोक्तं तथापि गृह्याग्निहोमे स्वद्रव्यत्यागमात्रे नाशौचमिति यं त स्यानन्यसाध्यत्वात् । हावनविधानाच्च । तथा च बृहस्पतिः ।

सूतके मृतके चैव अशक्तौ श्राद्धभोजने ।
प्रवासादिनिमित्तेषु हावयेन्न तु हापयेत् ॥ इति ।

तेषामप्याशौचे व्यतिरेकमुखेन निमित्तमाह । यद्याशौचिभिः सह संपर्कमेकत्र शय्यासनभोजनादिरूपञ्च कुर्वन्ति तदैवाशौचाभावोऽन्यथा त्वाशौचमेवेति

सम्पर्कस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामाशौचापादकत्वमुपपादयति ।

सम्पर्काद् दुष्यते विप्रो जनने मरणे तथा ।
सम्पर्काच्च निवृत्तस्य न प्रेतं नैव सूतकम् ॥ २० ॥

सम्पर्कादुक्तलक्षणाद्विप्रो ब्रह्मचार्यादिः सपिण्डजननमरणयोर्दुष्यत्यशुचिर्भवति तन्निवृत्तौ च न शावसूत्याशौचभागिति ।

अनेन सपिण्डानामपि ब्रह्मचार्यादीनां सम्पर्कासम्पर्काभ्यामाशौचानाशौचप्रतिपादनेनासपिण्डानामाशौचिसम्पर्के कैमुतिकन्यायेनैवाशौचसिद्धिरभिहिता ।

अत एव बृहस्पतिः ।

यस्तैः सहासपिण्डोऽपि प्रकुर्याच्छयनासने ।
बान्धवोऽबान्धवो वापि स दशाहेन शुध्यतीति ॥

सपिण्डानां तु सूतकान्नभोजने न दोषः ।

सूतके तु कुलस्यान्नमदोषं मनुरब्रवीत् । इति यमस्मरणात् ।

किं च ।

शिल्पिनः कारुका वैद्या दासी दासाश्च नापिताः ।
राजानः श्रोत्रियाश्चैव सद्यः शौचाः प्रकीर्तिताः ॥ २१ ॥

शिल्पिनश्चित्रकाराद्याः कारुकाः सूपकाराद्याः, वैद्याश्चिकित्सकाः, दासीदासाः गर्भदासाद्याः, नापिताः केशश्मश्रुकर्त्तारः, राजानोऽभिषिक्ताः क्षत्रियाः, श्रोत्रिया अध्यापनैकवृत्तयस्ते सर्वे सद्यः शुद्धाः स्वस्वकर्मसु न तु धर्मादौ। तथा च विष्णुः। "आशौचं न राज्ञां राजकर्मणि न व्रतिनां व्रते न सत्रिणां सत्रे न कारूणां कारुकर्मणि न राजाज्ञाकारिणां तदिच्छायामिति"।

किं च।

सव्रतः सत्रपूतश्च आहिताग्निश्च यो द्विजः।
राज्ञश्च सूतकं नास्ति यस्य चेच्छति पार्थिवः॥ २२॥

व्रतेन कृच्छ्रचान्द्रायणादिना सह वर्तमानः सव्रतः सत्रे गवामयनादौ पूतो दीक्षितः। शस्त्रपूत इति पाठे शस्त्रविद्योपजीवी आहिताग्निरग्निहोत्री राज्ञः पुनरुपादानं पार्थिवमात्रस्य सद्यः शुद्धिबोधनाय यस्य च पार्थिवो मन्त्रिपुरोहितादेः शुद्धिमिच्छति तेषां सर्वेषामशौचं नास्ति तत्तत्कर्ममात्रे न तु सर्वत्र तेनाहिताग्नेरप्यग्निहोत्रहोममात्रे शुद्धिः।

वर्जयेत्सूतके कर्म नित्यनैमित्तिकादिकम्।
आहिताग्नेः सदा शुद्धिः सद्य एव विधीयते॥
अग्निहोत्रस्य होमार्थं स्नानोपस्पर्शनात्परम्। इति स्मरणात्।

किं च।

उद्यतो निधने दाने आर्तो विप्रो निमन्त्रितः।
तदैव ऋषिभिर्दृष्टं यथाकालेन शुद्ध्यति॥ २३॥

निधने उद्यतो मुमूर्षुः आर्तो व्याधिपीडितः तयोर्दाने मरणाकालकर्तव्ये वैतरण्यादिधेनुदाने व्याध्युपशामकज्वरकुम्भादिदाने च तदैव तावन्मात्रकार्ये शुध्यतीति ऋषिभिः पूर्वैर्दृष्टं यथाकालेन दशाहादिना तथेति।

जन्मप्रभृतिपापानां निरासे च मरिष्यतः।
उत्क्रान्तिवैतरण्यादिदाने प्रेताहुतिष्वपि॥

इति षडशीतिस्मरणात् ।

दाने विशिष्टे आर्तस्य व्याधिना शुद्धताच्यते ।
यो नित्यदोऽपि यो वस्तु दातुं हेमादि वाञ्छति ॥

इति स्मृत्यन्तरस्मरणाच्च । नित्यदो मया दानव्यतिरेकेण न भोक्तव्यमिति कृतसङ्कल्पः, विप्रो निमन्त्रितः श्राद्धे दत्तकेतनः सद्यः शुद्ध इति ।

निमन्त्रितस्य विप्रस्य स्वाध्यायाद्विरतस्य वा ।
देहे पितृषु तिष्ठत्सु नाशौचं विद्यते क्व चित् ॥

इति स्मृत्यन्तरस्मरणात् । तदैवेत्युपादानात्तत्कालमात्रकर्तव्येऽनन्यगतिके ग्रहणस्नानदानादावप्याशौचाभावो ध्वनितः । अत एव वसिष्ठः ।

सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने ।
तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते ॥ इति ।

एवमन्यत्राप्यनन्यगतिके कर्मणि सद्यः शुद्धिरूहनीया न्यायसाम्यात् ।

जातो विप्र इत्यनेन सपिण्डानां जननाशौचमुक्त्वा पित्रोस्तदाह ।

प्रसवे गृहमेधी तु न कुर्यात्सङ्करं यदि ।
दशाहाच्छुध्यते माता त्ववगाह्य पिता शुचिः ॥२४॥

प्रसवे प्रसवाशौचे गृहमेधी गृहस्थः पिता यदि सूतिकया सह संसर्गं सहशय्यासनभोजनादिरूपं तद्गमनं वा न करोति तदा अवगाह्य स्नात्वा शुचिः स्पर्शयोग्यो भवति माता तु दशाहेनैव तदाह संवर्त्तः ।

जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते ।
माता शुध्येद्दशाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुः ॥ इति ।

गृहमेधीतिविशेषणादाश्रमान्तरगतस्य तन्नेति सूचितं "वनस्थानां यतीनां च नाशौचमिति" देवलस्मरणात् ।

न कुर्यात्सङ्करमित्यनेन सङ्करे दशाहमस्पृश्यत्वं सूचितं तच्च स्वयमेव वक्ष्यति । अत एव वसिष्ठः ।

नाशौचं विद्यते पुंसः संसर्गं चेन्न गच्छति ।
रजस्तत्राशुचि ज्ञेयं तच्च पुंसि न विद्यते ॥ इति ।

मातृपदोपादानात्सर्ववर्णसूतिकानां दशाहमेवास्पृश्यत्वमुक्तम् । तदाह प्रचेताः ।

"सूतिका सर्ववर्णानां दशरात्रेण शुध्यति ।
ऋतौ च न पृथक् शौचं सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥ इति ।

तुशब्दात्सपत्नमातॄणामपि स्नानमुक्तम् । "अन्याश्च मातरस्तद्वत्तद्गेहं न व्रजन्ति चेदिति" ब्रह्मपुराणात् । तद्वत्पितृवत्स्नानेन शुद्धास्तद्गेहगमने तत्सम्पर्के पितृवदेव दशाहम् । अन्येषां सूतिकास्पर्शे स्नानमात्रमेव

सूतके सूतिकावर्जमङ्गस्पर्शी न दुष्यति ।
संस्पर्शे सूतिकायास्तु स्नानमेव विधीयते ॥

इत्यङ्गिरःस्मरणात् ।

ब्राह्मणानां विशुद्धात्रित्यनेन प्रेताशौचे स्पर्शे निर्णीय सूत्याशौचे तन्निर्णयमाह ।

सर्वेषां शावमाशौचं मातापित्रोस्तु सूतकम् ।
सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः ॥ २५ ॥

यथा शावं शवनिमित्तमाशौचं स्पर्शायोग्यत्वं सर्वेषां सपिण्डानां तथा सूतकं सूतिनिमित्तमस्पृश्यत्वं मातापित्रोरेव न सपिण्डानां तदाह पैठीनसिः ।

जनने सपिण्डाः शुचयो मातापित्रोस्तु सूतकमिति" । शुचयः स्पृश्याः "सूतके तु सपिण्डानामङ्गस्पर्शो न दुष्यतीति" कौर्मात् । तत्रापि विशेषमाह सूतकेऽस्पृश्यत्वमात्यन्तिकं मातुरेव "पित्रोस्तु सूतकं मातुस्तदसृग्दर्शनाद् ध्रुवमिति" याज्ञवल्क्यस्मरणात् । पितुस्तु स्नानानन्तरमुपस्पर्शमाचमनं यावत् । तथा च पैठीनसिः । "सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिरिति" यद्यप्ययमर्थः पूर्वश्लोकेऽभिहित एव तथापि मातापित्रोस्तु सूतकमित्युक्तिं विवरीतुं पुनरुपन्यस्तः । तदुक्तिस्तु सपिण्डानामस्पृश्यत्वाभावबोधनार्थेति ।

अथ वा यदुक्तं "मातापित्रोरेवास्पृश्यत्वमिति तत्र हेतुमाह सूतकं सूतिभवं रजस्तन्मातुरेव यतो नान्येषां तदेव चास्पृश्यतानिमित्तं पितुस्तदभावात्सम्पर्काभावे स्नानाचमनाभ्यां शुद्धिरिति । तदाह वसिष्ठः ।

नाशौचं विद्यते पुंसः संसर्गं चेच गच्छति ।
रजस्तत्राशुचि ज्ञेयं तच्च पुंसि न विद्यते ॥ इति ।

नन्वेवं पितुः स्नानात्प्रागप्यस्पृश्यत्वं न स्यान्निमित्तद्वयाभावादिति चेच जनकतारूपवृतीयनिमित्तसद्भावात् । तथा च बौधायनः । मातापित्रोरेव संसर्गसाम्यादिति ॥

न कुर्यात्सङ्करमित्यनेन सङ्करे आशौचान्तरं सूचितं तदाह ।

यदि पत्न्यां प्रसूतायां सम्पर्कं कुरुते द्विजः ।
सूतकं तु भवेत्तस्य यदि विप्रः षडङ्गवित् ॥ २६ ॥

यदि सूतिकया पत्न्या सह पतिः सम्पर्कमुक्तलक्षणं कुर्यात्तदा शिक्षादिषडङ्गवेदविदुषोऽपि तस्य सूतकं सूतिनिमित्तमस्पृश्यत्वं पूर्ण भवति । तथा च सुमन्तुः । मातुरेव सूतकं स्पृशतश्च नेतरेषामिति ।

ननु जनकसम्बन्धेन पितुरस्पृश्यत्वे स्नानानन्तरमपि तत्स्यादित्यत आह ।

सम्पर्काज्जायते दोषो नान्यो दोषोऽस्ति वै द्विजे ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सम्पर्कं वर्जयेद्बुधः ॥ २७ ॥

द्विजे संसर्गादेव दोषोऽस्पृश्यत्वमात्यन्तिकं जायते जनकतासम्बन्धेन तु स्नानात्प्रागेवास्पृश्यत्वं नात्यन्तिकं यस्मादन्यो दोषो जनननिमित्तं रजस्तन्नास्ति तस्मात्सर्वप्रयत्नेन बुधस्सम्पर्कमन्वयव्यतिरेकाभ्यामस्पृश्यतापादकं वर्जयेत् । तथा चात्रिः ।

सम्पर्काज्जायते दोषः पारक्ये मृतजन्मनि ।
तद्वर्जनात्पितुरपि सद्यः शौचं विधीयते ॥ इति ।

पुरुषविशेषेणाशौचमपोह्य द्रव्यविशेषेण तदपवदति ।

विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरामृतसूतके ।
पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति ॥ २८ ॥

विवाहश्चौलादीनामुपलक्षणं संस्कारत्वाविशेषात् । उत्सवो देवप्रतिष्ठारामोत्सर्गादिः यज्ञो ज्योतिष्टोमादिस्तस्मिन्पूर्वं प्रवृत्ते "यज्ञे संभृत सम्भारे विवाहे श्राद्धकर्मणीति" स्मरणात् । अन्तरा मध्ये मृतं सूतकं च तयोः समाहारस्तस्मिन्सति पूर्वं विवाहाद्यारम्भकाल एव सङ्कल्पितं व्ययितव्यत्वेनावधारितं देवब्राह्मणेभ्यो दीयमानं स्वयमपि त्यज्यमानं न दूष्यति न दोषमावहति "पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दूष्यतीति" कूर्मस्मरणात् ।

विवाहोत्सवयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि ।
न तत्र सूतकं तद्वत्कर्म यज्ञादि कारयेत् ॥

इति पैठीनसिस्मरणाच्च । यत्तु

द्रव्याणि स्वामिसम्बन्धादघानि त्वशुचीनि च ॥
स्वामिशुध्यैव शुध्यन्ति वारिणा प्रोक्षितानि च ॥ इति ।

तत्सङ्कल्पितद्रव्यविषयम् । क्वचिदसङ्कल्पितेऽपि द्रव्ये शुद्धिमाह मरीचिः ।

लवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलेषु च ।
शाककाष्ठतृणेष्वप्सु दधिसर्पिःपयस्यपि ॥
तैलौषध्यजिने चैव पक्वापक्वे स्वयं ग्रहः ।
पुण्येषु चैव सर्वेषु नाशौचं मृतसूतके ॥ इति ।

पक्वं सिकतादिना भ्राष्ट्रादिषु भर्जितं न तु पक्वान्नं "भुक्त्वा पक्वान्नमेतेषां त्रिरात्रं तु पयः पिबेदि"ति तत्र प्रायश्चित्तस्मरणात् । इदमपि तद्दत्ते, परदत्ते तु न दोषः ।

विवाहोत्सवयज्ञादिष्वन्तरामृतसूतके ।
शेषमन्नं परैर्देयं दातृन् भोक्तृंश्च न स्पृशेत् ॥ इतिस्मरणात् ।

आशौचसन्निपाते प्रतिनिमित्तनैमित्तिकावृत्तिमपवदति ।

अन्तरा तु दशाहस्य पुनर्मरणजन्मनी ।
तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत्स्यादनिर्दशम् ॥ २९ ॥

दशाहस्य जननमरणनिमित्तदशाहाशौचस्यान्तरा मध्ये यदि पुनर्दशाहाशौचनिमित्ते त्र्यहाद्याशौचनिमित्ते वा जननमरणे स्यातां तदा तावद्विप्रोऽन्यो वाऽशुचिः स्याद्यावत्पूर्वप्रवृत्तमाशौचमनिर्दशं निर्गतं दशभ्यो ऽहोरात्रेभ्य इति निर्दशं तच्च भवतीत्यनिर्दशमसमाप्तदशाहमिति यावत् पूर्वाशौचशेषेणैव शुद्धिर्न पुनर्दशाहमित्यर्थः । तथा च विष्णुः । जननाशौचमध्ये यद्यपरं जननं स्यात्तत्र पूर्वाशौचव्यपगमे शुद्धिः, मरणाशौचमध्ये ज्ञातिमरणेप्येवमिति । दशाहपदोपादानात्त्र्यहाद्याशौचमध्ये दशाहपाते न पूर्वेण शुद्धिः किं तु स्वकालेनैवेति ध्वनितं तदाहोशनाः ।

स्वाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद्यदि ।
न पूर्वेण विशुद्धिः स्यात्स्वकालेन विशुद्ध्यति ॥ इति ।

मरण जन्मनी इत्यत्र मरणपदस्य पूर्वप्रयोगेण मरणाशौचेन जननाशौचमपैति न जननाशौचेन मरणाशौचमिति ध्वनितम् । तथा च षट्त्रिंशन्मते ।

शावाशौचे समुत्पन्ने सूतकं तु यदा भवेत् ।
शावेन शुद्ध्यते सूतिर्न सूतिः शावशोधिनी ॥ इति ।

अन्तरा तु दशाहस्येति सामान्यविधानेऽप्यानवमदिनाद्दाशौचान्तरपाते पूर्वशेषेण शुद्धिरिति ध्येयम् । अथ यदि दशरात्राघसन्निपाते पुराघं दशरात्रमाशौचमानवमादिति बौधायनस्मरणात् । दशमदिवसे आशौचान्तरपाते द्व्यहेन रात्रिचतुर्थयामे तु त्र्यहेण शुद्धिः, तदाह देवलः ।

पुनः पाते दशाहात्प्राक् पूर्वेण सह गच्छति ।
दशमेऽन्हि पतेद्यस्य त्र्यहात्स तु विशुध्यति ॥
प्रभाते स त्रिरात्रेण दशरात्रेष्वयं विधिः ॥ इति ।

इयं च पूर्वशेषेण शुद्धिः सपिण्डाशौचस्य, पित्राशौचस्य तु स्वकालेनैव

पूर्वेण वा परेणापि पित्रोः शावेन हीतरत् ।
आशौचं शुद्धिमायाति न पित्रोः शावमन्यतः ॥

इति षडशीतिस्मरणात् पित्राशौचयोः परस्परसन्निपाते तु विशेषमाह शङ्खः ।

मातर्यग्रे प्रमीतायामशुद्धौ म्रियते पिता ।
पितुः शेषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीम् ॥ इति ।

पितुः शेषेण पित्राशौचशेषेणैव न पूर्वशेषेण, पित्राशौचमध्ये मातृमरणे तु पित्राशौचकालात्पक्षिण्यधिकेत्यर्थः । उक्तदशाहाशौचमन्यत्राप्यपवदति ।

ब्राह्मणार्थे विपन्नानां बन्दिगोग्रहणे तथा ।
आहवेषु विपन्नानामेकरात्रमशौचकम् ॥ ३० ॥

ब्राह्मणार्थे ब्राह्मणस्य प्राणरक्षार्थे तथा बन्दिग्रहणे गोग्रहणे च सति तन्मोचनार्थमेकरात्रमशौचकम् ।

आहवे संग्रामे च ये विपन्ना विपदं शस्त्रप्रहारं प्राप्ताः कालान्तरे च मृतास्तेषां सर्वेषामेकरात्रमशौचम् । सम्मुखमरणे तु ।

गोब्राह्मणस्य चैवार्थे यस्य वेच्छति भूमिपः ।
शस्त्रेणाभिमुखो यस्तु वध्यते तत्रकर्मणा ॥
सद्यः सन्तिष्ठते यज्ञः सद्यः शौचं विधीयते ।

इति मनुयमाभ्यां सद्यः शौचस्मरणात् । यत्तु संग्रामे देशान्तरगतानां जातदन्तानां त्रिरात्रेणेति कश्यपस्मरणम्, तत्पराङ्मुखस्य पलायनसमये हतस्येति ज्ञेयम् । यद्यपि परोद्वेशात्मसन्त्याग इत्यनेन गोब्राह्मणाद्यर्थे बुद्धिपूर्वं आत्मत्यागनिषेधेनेदमाशौचाभिधानं विरुद्धम्, तथापि कथं वित्प्रवृत्तस्य प्रामादिकमरणे आशौचाकाङ्क्षायामिदमुच्यत इति न विरोधः । बुद्धिपूर्वं प्रवृत्तस्य निषेधातिक्रमेणात्मघातितया यावदब्दं तदाशौचाभावात् ।

रणहतस्यैकाहाशौचविधिशेषतयाऽऽहवहतं प्रशंसति ।

द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ।
परिव्राड् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥ ३१ ॥

अष्टाङ्गयोगयुक्तः परिव्राजकस्तपोयोगेनैव कलेवरं मुञ्चन्नर्चिरादिमार्गेण गच्छन्नादित्यमण्डलं भित्वा ब्रह्मलोकं प्रयातीति श्रुतिस्मृतिसिद्धं तद्वदेव संग्रामहतोऽप्येति योगिरणहतयोः सहोपन्यासः । नन्वतिप्रयाससाध्येन योगेन दैवसम्पादितं रणमरणं कथं समानमित्यत आह । अभिमुख इति देहादिसकलदुर्जयविषयपराङ्मुख एव शत्रुसम्मुखो योगसम्मुखश्च भवतीति समानायासवत्वेनोपपन्नं साम्याभिधानम् ।

ननु कुत्र देशे रणहतस्य ब्रह्मलोकावाप्तिरित्यत आह ।

यत्र तत्र हतः शूरः शत्रुभिः परिवेष्टितः ।
अक्षयान् लभते लोकान् यदि क्लीबं न भाषते ॥ ३२

यत्र यस्मिन् रणाङ्गणे शत्रुभिः परितस्समन्ताद्वधार्थं परिवेष्टित आवृतः शूरः शत्रुतो निर्भयस्तत्रैव रणाङ्गणे न ततः पलायमानो हतः प्राणैर्वियोजितोऽक्षयांश्चिरकालावस्थायिनो लोकान् ब्रह्मलोकावान्तरविशेषान् लभते । तथा च याज्ञवल्क्यः ।

य आहवेषु वध्यन्ते भूम्यर्थमपराङ्मुखाः ।
अकूटैरायुधैर्यान्ति ते स्वर्गं योगिनो यथा ॥ इति ।

अपलायनस्यापि काकुभाषणेन तत्फलमाह यदि क्लीबमनूर्जितं मुञ्च मामतिदीनं दीनतरकुटम्बमेकपुत्रं त्वच्छरणागतमित्यादि न भाषते ।

रणहतस्य सूर्यमण्डलभेदने दृष्टान्तसिद्धिं परिहरति ।

सन्यस्तं ब्राह्मणं दृष्ट्वा स्थानाच्चलति भास्करः ।
एष मे मण्डलं भित्वा परं स्थानं प्रयास्यति ॥ ३३ ॥

संन्यस्तं संन्यासयोगवन्तं ब्राह्मणमालोक्य भास्करो मण्डलाधिष्ठात्री देवता स्थानाच्चित्तस्थैर्याच्चलति चञ्चलचित्तो भवतीति यावत् । तत्र हेतुमाह । एष योगी मे मदधिष्ठितं मण्डलं भित्वा परं स्थानं ब्रह्मलोकाभिधं प्रयास्यतीति । एतच्चानिष्टं देवानां यन्मनुष्याणां स्वोपरिवर्तनमिति । अत एव व्यासः ।

क्रियावद्भिर्हि कौन्तेय देवलोकः समावृतः ।
न चैतदिष्टं देवानां मर्त्यैरुपरिवर्त्तनम् ॥ इति ।

रणमरणाभावेऽपि स्वीयपरित्राणे तदेव फलमाह ॥

यस्तु भग्नेषु सैन्येषु विद्रवत्सु समन्ततः ।
परित्राता यदा गच्छेत्स च क्रतुफलं भवेत् ॥ ३४ ॥

यो योद्धा स्वसैन्येषु भग्नेषु पराभवात्पराङ्मुखेषु समन्ततो दिक्षु विदिक्षु च स्वत्राणपरायणतया विशेषतो द्रवत्सु तेषां परित्राणाय यदा गच्छेत्तस्मादेकैकपदप्रक्षेपेण क्रतोरश्वमेधस्य फलं लभते तदाह याज्ञवल्क्यः "पदानि क्रतुतुल्यानि भग्नेष्वविनिवर्त्तिनामिति" ।

शस्त्रक्षतस्य कालान्तरमरणेऽपि तथैवेत्याह ।

यस्य छेदक्षतं गात्रं शरमुद्गरयष्टिभिः ।
देवकन्यास्तु तं वीरं हरन्ति रमयन्ति च ॥ ३५ ॥

यस्य योद्धुः शरमुद्गरयष्टिभिर्गात्रं कलेवरं छेदैर्हस्तपादादिछेदनैः क्षतं लूनं तं कालान्तरमृतमपि देवकन्या नीत्वोत्तमभोगै रमयन्ति ॥

तत्कालमरणे फलविशेषमाह ।

देवाङ्गनाः सहस्राणि शूरमायोधने हतम् ।
त्वरमाणाः प्रधावन्ति मम भर्ता ममेति च ॥ ३६ ॥

देवाङ्गना अप्सरसः सहस्राणि सहस्रसंख्याः आयोधने रणे हतं शूरं मम भर्त्ता मम भर्तेत्यहंपूर्विकया ग्रहीतुमतित्वरिताः प्रधावन्तीति ।

नन्वननुष्ठितयज्ञादीनां योधानां युद्धमरणे कथं युगपदनेकविरुद्धफलोपभोग इत्यत आह ।

ये यज्ञसंघैस्तपसा च विप्राः
स्वर्गैषिणो यत्र यथैव यान्ति ।
क्षणेन यान्त्येव हि तत्र वीराः
प्राणान् सुयुद्धेन परित्यजन्तः ॥ ३७ ॥

यज्ञसंघैर्यज्ञसमूहैर्ज्योतिष्टोमादिपूगैस्तपसा कृच्छ्रचान्द्रायणादिना स्वर्गैषिणः स्वर्गकामा निष्कामतयानुष्ठितैस्तैरेव मोक्षकामा वा विप्रा यथैव तत्तत्कर्मफलमनुभूय फलान्तरमुपभुञ्जते तत्कर्मोपभोगानन्तरं मोक्षभाजो वा भवन्ति तथैव सुयुद्धेन धर्मयुद्धेन क्षणेन तत्कालमेव प्राणान्परित्यजन्तो वीराः स्वर्गलोके तत्तत्सुखमनुभूय ब्रह्मभूयं प्राप्नुवन्तीति नानेकफलभोगविरोध इति ।

नन्वेवं स्वर्गादिफलकामेन तत्फलकं साधनान्तरमेवानुष्ठीयतां किं सर्वानिष्टेन रणमरणेनेत्यत आह ।

जितेन लभ्यते लक्ष्मीर्मृतेनापि सुराङ्गना ।
क्षणध्वंसिनि कायेऽस्मिन् का चिन्ता मरणे रणे ॥ ३८ ॥

जितेनेति कर्तरि तृतीया ततश्च यदि शत्रुं जयति तदा तदीयां लक्ष्मीं लभते यदि च तेन हतो म्रियते तदा सुराङ्गनामित्यैहिकामुष्मिकफलसाधनं संग्राममरणमन्वयव्यतिरेकाभ्यामतो न कर्मान्तरतुल्यताऽस्येति । न चास्य कर्मान्तरवच्चिरकालसाध्यतापीत्याह । अथ प्रत्यक्षपरिदृश्यमानः कायो देहः क्षणेनैव ध्वंसतीति रणमरणं न चिरकालसाध्यम् । अनेन रणमरणाभावेऽप्यस्य विनश्वरत्वमाविष्कृतम् । ननु यथा रणप्रहारैः स्वर्गो भवति तथा तज्जन्यासृजो मुखप्रवेशे नरकोऽपि स्यादित्यत आह ।

ललाटदेशे रुधिरं स्रवच्च
यस्याहवे तु प्रविशेच्च वक्त्रम् ।
न सोमपानेन किलास्य तुल्यं
संग्रामयज्ञे विधिवच्च दृष्टम् ॥ ३९ ॥

आहवे संग्रामे ललाटदेशे प्रहारेण स्रवद्रुधिरं यस्य वक्त्रमनुप्रवि... सोमपानेन तुल्यं सङ्ग्रामलक्षणे यज्ञे तत्प्रतिपादकविधिना दृष्टं ...मिति नात्र नरकशङ्कापि ।

अनाथविप्रवहनादौ सद्यः शौचविधेरर्थवादमाह ।

अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजातयः ।
पदे पदे यज्ञफलमानुपूर्व्या लभन्ति ते ॥ ४० ॥

अनाथं मरणदेशकालयोर्बन्धुविहीनमसम्बन्धिनं ब्राह्मणमदृष्टार्थं ये द्विजातयो वहन्ति ते पदे पदे यज्ञानामग्निष्टोमादीनां फलान्यानुपूर्व्या क्रमेण प्राप्नुवन्ति ॥

इदानीं सद्यः शौचविधिमाह ।

न तेषामशुभं किंचित्पापं वा शुभकर्मणाम् ।
जलावगाहनात्तेषां सद्यः शौचं विधीयते ॥ ४१ ॥

तेषामनाथब्राह्मणवाहकानामशुभं केशवापनादि पापं वा शवस्पर्शादिनिमित्तं नास्ति यतस्ते शुभकर्माणो विहितानुष्ठातारोऽतस्तेषां जलावगाहनात्स्नानमात्रात्सद्यः शौचं भवति ।

तदाह बृहत्पराशरः ।

प्रेतस्पर्शनसंस्कारैर्ब्राह्मणो नैव दुष्यति ।
वोढा चैवाग्निदाता च सद्यः स्नात्वा विशुद्ध्यति ॥ इति ।

वहनदहनसमुच्चयेऽधिकं प्राणायाममाह ।

असगोत्रमबन्धुं च प्रेतीभूतं द्विजोत्तमम् ।
वहित्वा दाहयित्वा च प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ ४२ ॥

न समानं गोत्रं यस्यासावसगोत्रस्स च सपिण्डसोदकसगोत्रभिन्नस्तेषां समानगोत्रत्वात् । अबन्धुं मातापितृभ्रातृबन्धुभिन्नं द्विजोत्तमं ब्राह्मणं प्रेतीभूतं मृतं वहित्वा दहित्वा च चकारात्स्नानाग्निस्पर्शनाभ्यां सह प्राणायामेन शुद्ध्यति । तदाहाङ्गिराः ॥

यः कश्चिन्निर्हरेत्प्रेतमसपिण्डः कथं च न ।
स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाग्निं तस्मिन्नेवाह्नि वै शुचिः ॥

असगोत्रमित्यनेन समानगोत्रयोः सोदकसगोत्रयोर्दहनवाहमित्युक्तम् । तदाह देवलः ।